

ТРАНСГРАНИЧНА СТРАТЕГИЯ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА СРЕДА ЗА РАЗВИТИЕ НА ТУРИЗЪМ, БЛАГОПРИЯТСТВАЩ ОПАЗВАНЕТО НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Проект СВ006.2.23.044

**„ТУРИЗЪМ, БЛАГОПРИЯТСТВАЩ КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В
ТРАНСГРАНИЧЕН РЕГИОН БЪЛГАРИЯ-МАКЕДОНИЯ“**

*Проектът е съфинансиран от Европейския съюз чрез Interreg-ИПП
Програмата за трансгранично сътрудничество между Република
България и Бивша Югославска Република Македония.*

Януари 2020 г.

ТРАНСГРАНИЧНА СТРАТЕГИЯ
ЗА СЪЗДАВАНЕ НА СРЕДА ЗА РАЗВИТИЕ НА
ТУРИЗЪМ, ПОДПОМАГАЩ ОПАЗВАНЕТО НА
КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

проект СВ006.2.23.044

„ТУРИЗЪМ, БЛАГОПРИЯТСТВАЩ КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В
ТРАНСГРАНИЧЕН РЕГИОН БЪЛГАРИЯ-МАКЕДОНИЯ“

Проектът е съфинансиран от Европейския съюз чрез Interreg-ИПП
Програмата за трансгранично сътрудничество между Република България
и Бивша Югославска Република Македония.

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение	Стр. 4
Анализ на същността, характеристиките и важността на културното наследство в целевата трансгранична територия. Роля на културния туризъм в развитието на трансграничния регион	Стр. 5
Система от културни ресурси в целевия трансграничен регион	Стр. 5
Културно-исторически ресурси	Стр. 5
Съвременна култура	стр. 40
Анализ на обектите на културното наследство	Стр. 49
Анализ на възможностите за валоризация на културните ресурси и свързване на съответните сектори от туризма – културата – бизнеса	Стр. 54
Стратегически цели	Стр. 59
Стратегически модел за интервенция за развитието на културен туризъм в трансграничния регион	Стр. 59
Мерки и дейности за постигане на целите и мониторинг	Стр. 78
Мерки за обща туристическа интерпретация и ползване на културното наследство в целевия трансграничен регион	Стр. 78
Мониторингов план за ефективността на изпълнението с оглед повишаване на тази ефективност	Стр. 95

ВЪВЕДЕНИЕ

Целта на настоящия стратегически документ („Стратегията“) е да определи същността, характеристиките и важността на културното наследство в целевия трансграничен регион. Да се разкрият особеностите и предпоставките за туризъм, базиран на културното наследство на региона и да се проучат възможностите за развитие на този туризъм, както и степента на ползване на обектите на наследството. Да се идентифицират нови модели на реалистични, приложими и щадящи наследството дейности в туристическия сектор. Да се дефинират мерки за съвместна туристическа интерпретация и ползване на наследството за целите на туризма.

Обхватът на Стратегията е трансграничният регион, включващ административната Област Кюстендил от българска страна и Североизточният планов район от северно-македонска страна. Това включва териториите на следните 15 общини:

- в България (9 общини): Бобов дол, Бобошево, Дупница, Кочериново, Кюстендил, Невестино, Рила, Сапарева баня, Трекляно
- в Северна Македония (6 общини): Крива паланка, Кратово, Ранковце, Куманово, Липково и Старо Нагоричане.

Методите на работа включват дистанционно проучване по налични информационни източници в България и Северна Македония: общински планове за развитие, съществуващи програми за развитие на туризъм, уеб-сайтове на различни организации и институции, разработки по проекти и пр.; консултации с ключови заинтересовани страни от района; посещения на място с цел проверка и попълване на информация, както и извършване на експертна оценка относно потенциала на конкретни обекти на културното наследство за развитие на туризма и съответно включване в настоящата Стратегия.

АНАЛИЗ НА СЪЩНОСТТА, ХАРАКТЕРИСТИКИТЕ И ВАЖНОСТТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В ЦЕЛЕВАТА ТРАНСГРАНИЧНА ТЕРИТОРИЯ. РОЛЯ НА КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ В РАЗВИТИЕТО НА ТРАНСГРАНИЧНИЯ РЕГИОН

СИСТЕМА ОТ КУЛТУРНИ РЕСУРСИ В ЦЕЛЕВИЯ ТРАНСГРАНИЧЕН РЕГИОН

Дефинираният по-горе целеви трансграничен регион е изключително богат на културни ресурси от всякакъв вид, както исторически, така и съвременни. Тъй като фокусът на настоящата Стратегия е създаването на среда за развитие на туризъм, при описанието и анализа на системата от ресурси са взети под внимание предимно онези, които притежават реален туристически потенциал.

Културно-исторически ресурси

А. Археологически обекти

Скални ниши, с. Бабинска река, общ. Бобов дол

Свързани са предполагаемо с тракийски култови практики; представляват доста големи ниши, издълбани в скалите в м. Дуралинко край селото. Обектът не е проучван до момента.

Праисторическо селище в м. Чардако, с. Слатино, общ. Бобошево

Селището се намира на брега на р. Джерман и датира от епохата на Енеолита, 5-4 хиляди г. пр.н.е. Археологически проучвания са правени към края на миналия век и находките от тях могат да се видят в музейната сбирка в Бобошево.

Късноантична крепост със средновековна кула, гр. Дупница, общ. Дупница

Местността е известна сред дупничани като „Кулата“. Крепостта е била изградена през 5-4 в. пр.н.е. на възвишение на брега на р. Джерман. В местните предания се твърди, че е имала поне 5-6 крепостни кули. Мястото е изоставено през 12 век, въпреки че има местна легенда, разказваща за отбраната и разрушаването на крепостта при завладяването на града от Османската армия. Тук се намира и

костница на ок. 1200 загинали български бойци в Балканските войни. При разкопките в периодите 1993-95 г. и 2009-2012 г. са открити много ценни артефакти. Паметник на културата, в процедура за получаване на статут „от национално значение“.

Раннохристиянска базилика със средновековна църква, с. Червен брег, общ. Дупница

От 2019 г. обектът е вече със статут Паметник на културата от национално значение. Базиликата носи името на Свети Спас и е датирана към 4-6 век. Била е част от манастирски комплекс и е разрушена при земетресение. Това, което се вижда днес на терена, е по-късен средновековен храм, изграден върху основите на по-стария. В съседство е установен некропол, съществувало е и селище от късната античност до средновековието.

Неолитно селище при с. Мурсалево, общ. Кочериново

Специален обект от 7-5 хиляди г. пр.н.е., заемащо площ от над 20 дка на брега на р. Струма. Изключително голямо за времето си селище; регистрирани са над 60 сгради. Специално е също наличието на градско планиране при изграждането на сградите и улиците.

Крепост „Пауталия“, град Кюстендил, общ. Кюстендил

Паметник на културата с национално значение. Датира от края на 4 – началото на 5 век сл.н.е. Представлява цитаделата на римския град Пауталия. Съществувал е чак до Средновековието и падането на тези земи под Османско владичество. Крепостта е с площ 2,12 ха (117 x 175 м); има 14 кръгли, триъгълни и четириъгълни кули и две порти. Главната порта се намира на източната стена, близо до основния път. Крепостните стени са с дебелина 1,6 до 3 м. и вероятно са били високи до 10 м, съответно 12 м. при кулите. Извършена е възстановка на обекта по проект на Община Кюстендил.

Римски терми, град Кюстендил, общ. Кюстендил

Археологически паметник с национално значение от 2-3 век сл.н.е. Предполага се, че термите са били част от по-голям комплекс, наречен Асклепион. Площта им е 3000 кв.м., а формата е правоъгълна. Изследвани са 9 от помещенията, от които 6 са

експонирани. Всички са свързани с водопреносна система, наречена хипокауст, доставяща вода от топлите минерални извори. Подовете и стените са били облицовани с мраморни плочки, на места е имало басейни и ниши. Термите са вторите по големина, откривани в България и най-интересните от гледна точка на строителните техники и вътрешната организация.

Древнотракийско светилище „Кръста“, гр. Рила, общ. Рила

Намира се всъщност в близост до града и е свързано с много местни легенди и предания; повечето от тях касаят ритуални практики (вкл. жертвоприношения към боговете), извършвани от тракийски жреци по времето, когато на мястото на днешния гр. Рила е имало римско селище, наричано Спортела. В околността са намирани находки от този период, предимно керамика. Легендите са обвързани и с близките скали „Конника“ и „Пчелата“, евентуално с наличието на свещен извор, лечебни камъни и др.

Праисторическо селище в м. Кременик, гр. Сапарева баня, общ. Сапарева баня

Датирано е към бто хилядолетие пр.н.е. и обхваща епохи от ранния Неолит, през Бронзовата и Желязната епохи, до Средновековието. Открити са множество находки от керамика като различни съдове, тежести за вертикални станове, антропоморфни и зооморфни фигурки и т.н.

Античен град „Германея“, гр. Сапарева баня, общ. Сапарева баня

Огромен за времето си и процъфтяващ тракийски и римски град, съществувал на мястото на днешната Сапарева баня в края на старата и началото на новата ера. Известно е, че градът е разширен и доукрепен през 6 в. сл.н.е., но скоро след това е разорен и на мястото се заселват славянски племена, а по време на Османското владичество, Германея е просто село на земеделци и животновъди. За съжаление на терен днес не се вижда почти нищо от античния град, въпреки че е обявен за Паметник на културата с национално значение.

Средновековна крепост, с. Драгойчинци, общ. Трекляно

Намира се на ок. 650 м от селото в м. Кулата, наречена така по единствената запазена конструкция от старата крепост, а именно четириъгълна кула. Могат да се видят и следи от крепостните стени, които са били изградени от гранит и гнайси. В

близост е имало и селище, раннохристиянска църква и други постройките, но сега са разрушени. Крепостта е била много добре защитена, тъй като от три страни е била напълно недостъпна, бидейки оградена от стръмни склонове; достъпна е била само от северозапад, където е имало крепостен ров.

Обект „Дрезга“, с. Лопате, общ. Липково

Некропол от римско време, обвързан според намерен на място надпис с пътническа и митническа станция. Има следи и от по-късно присъствие, по време на Средните векове. Намерени са златни и други накити, керамични и стъклени съдове.

Местност „Кисела вода“, близо до с. Липково, общ. Липково

Недостатъчно проучен обект; оттам произхождат т.нар. „липковски мумии“ – погребения от късен елинистичен период, при които телата в дъбовите ковчези са изключително добре запазени. Първите открити три гробници при строежа на пътя за Липково през 1957 г. са само описани и зарити от работниците; повече не са открити. Археологически екип прави повторен опит през 1963 г., когато е открито едно погребение на възрастен мъж, но „мумията“ е в лошо състояние поради недобро третиране в самото начало. Твърди се, че малко по-късно са открити още три, но са откарани за изследване в Белград, откъдето следите им се губят.

Комплекс „Голямо градище“, с. Конюх, общ. Кратово

Това е най-голямото поселение, датиращо от 6 век сл.н.е. в североизточната част на Северна Македония, с площ от 17 ха. Най-добре проучен е акрополът на града, от който се виждат улици, воден резервоар и различни сгради. Най-интересни са монашеските килии, издълбани в скалите. До момента са разкрити и четири църкви, като трите датират от 6 век, а една – от 9-11 век с второ ниво на строеж от 14-16 век. Две са добре проучени – т.нар. Ротонда и Епископската базилика. По-късната църква „Свети Георги“ е защитена от закона.

Местност „Писан камен“, с. Шлегово, общ. Кратово

Скални монашески ниши със следи от стенописи, където предимно местните хора идват да прекарат нощта в надежда да се изцелят от различни болести.

Местност „Цоцев камен“, с. Шопско рударе, общ. Кратово

Обектът е датиран като възраст на над 20000 години и представлява огромна скала с няколко пещери, в които са намерени останки от палеолитни жилища. Смята се, че през Палеолита тук е съществувало цяло селище. По време на Желязната епоха е имало храм, посветен на Бога на виното Дионисий. За това се съди по трите каменни вани, намерени в пещера от второто ниво, типични за ритуали, свързани с виното и гроздето. Над пещерата е запазен малък каменен басейн, който се е пълнял с вода през различни периоди от годината с ритуални цели. Обектът е бил ограден и е имал укрепени порти и наблюдателница. В задната част са запазени изключителни образци на скални рисунки. Намира се под закрилата на държавата.

Местност „Црквище-Рамнище“, с. Клечовце, общ. Куманово

Недобрай проучен и разкрит обект, по намерен на място надпис се предполага, че е бил римска митническа станция „Визианум“. Частично е разкрита базилика от 6 в. сл.н.е., има и некропол.

Местност „Градището“, с. Опила, общ. Ранковце

Късноантично укрепление, разположено в близост до римски търговски път със жилищни помещения, тунели и ниши, вкопани в скалата, с предполагаема датировка от 5-6 век сл.н.е. В подножието са разкрити останките от водно хранилище. В западната част има маркиран, но не проучен некропол. В околността са намерени следи от обитаване и различни находки и от други периоди, вкл. от Желязната епоха (6 век пр.н.е.).

Местност „Ровище“, с. Псача, общ. Ранковце

Късноантично селище и некропол, където са намерени две важни находки: уникална бронзова статуетка и керамична лампа в стила на Ефес, и двете понастоящем в Националния музей на Северна Македония. В околността има още останки от римско време – в м. Влашки дол, Манастирище, Градище, Долно лозве и Селище.

Астрономическа обсерватория „Кокино“, с. Кокино, общ. Старо Нагоричане

Разположена е на хълма Татичев камен, на 1030 м.н.в. и е открита по случайност през 2001 г. Мястото се състои от вулканични скали, нацепени през вековете от климата и ерозията. Този ландшафт е използван още през ранната Бронзова епоха

(1800 г. пр.н.е.) за астрономически наблюдения. През 2010 г. е обектът е обявен за културно наследство (паметник на културата) от особено значение.

Костоперска карпа, с. Младо Нагоричане, общ. Старо Нагоричане

Огромна базалтова скала, наричана още Жеглиговски камък, обявено е за паметник на културата. Мястото е населявано от Неолита до късното Средновековие. При сондажни проучвания на хълма са установени жилищен пласт от Енеолита, защитна стена, раннохристиянска базилика от 6 век и гробници от 4-6 век, които са ползвани многократно във времето и от които произлизат някои много интересни находки. Проучванията не са завършени.

Градище, с. Пелинце, общ. Старо Нагоричане

Недостатъчно проучен и разкрит обект от Бронзовата епоха (3-2 хилядолетие пр.н.е.), където е установен единственият ритуален обект или светилище от този период в Северна Македония. Има и по-късно селище от Желязната епоха (ок. 8 в. пр.н.е.).

Б. Архитектурни обекти

Часовникова кула, гр. Дупница, общ. Дупница

Построена е през 1782 г. и е представлявала отбранителна кула с 4 бойници. През 1790-1800 г. е превърната в часовникова кула по нареждане на местния Османски първенец. Реставрирана е през 1979 г., а през 1993 г. е подменен часовниковият механизъм.

Град Кюстендил, общ. Кюстендил

Джамията „Ахмед бей“ – паметник на архитектурата и културата от национално значение от 15 век. Според някои източници е построена върху останките от по-стар християнски храм, наречен „Света Неделя“. Джамията е реконструирана и разширена през 1734 г. Днес оригиналният екстериор се вижда само в запазената аркада над входа с три малки купола. Външните стени са украсени с тухли, което е типично за средновековната българска архитектура. Понастоящем сградата се ползва като място за временни изложби към Регионалния исторически музей – Кюстендил.

Дервиш баня - паметник на архитектурата и културата от местно значение от 1556 г. Банята се е ползвала активно в продължение на над 400 години, до 1992 г. Тя е едната от девет подобни бани, съществуващи на територията на Кюстендил. Два тухлени надписа на фасадата - 1604 г. и 1835 г. – показват датите на предполагаеми реновации на сградата. Обектът е напълно възстановен през 2005 г. и е част от Националния архитектурно-исторически резерват „Пауталия – Велбъжд – Кюстендил“, обявен през 1977 г.

Пиркова кула - паметник на архитектурата и културата от национално значение, датиращ вероятно от края на 14 – началото на 15 век. Името идва от гръцкото „пиргос“, което всъщност означава „кула“. Кулата е предимно правоъгълна с размери 8,25 x 8,35 м. и височина 15 м. Приземният етаж някога се е ползвал като хранилище. Първият етаж има вход откъм северната страна, огнище за отопление откъм южната, 2 ниши и два отдушника. Вторият етаж е използван за жилищно помещение и също има огнище, 2 ниши и отдушници. Третият етаж е имал защитни функции. Според специалистите Пирковата кула е чудесен пример за архитектурата на средновековния град Велбъжд. Възстановена е през 2009 г.

Сред ценните архитектурни паметници в град Кюстендил са също Чифте баня (стара турска баня построена най-напред през 1489 г. върху останките от римския Асклепион; днешната сграда датира от 1910 г.) и джамията „Фатих султан Мехмед“ (построена през 1531 г. с много специфична архитектура). Интерес представлява и Железният мост на река Банщица, познат също като Женския мост заради четирите белокаменни скулптури на красиви жени.

Кадин мост, с. Невестино, общ. Невестино

Архитектурен паметник с национално значение, построен през 1470 г. Внушителният мост над р. Струма е дълъг 100 м. и има 5 арки, като най-голямата се намира в средата. Изграден е от огромни каменни блокове и покрит с гранитни плочи. Във всяка от носещите колони е оставен по един „прозорец“, за да може реката да минава при висока вода. Гранитна плоча на източната преграда показва годината на построяване и името на Исак Паша, който е наредил строежа. През нощта мостът е красиво осветен, което добавя към великолепието му.

Квартал „Бабинска махала“, гр. Рила, общ. Рила

Комплекс от запазени възрожденски градски къщи, 27 на брой, обявени за Паметници на културата. В миналото са били домове на монахините от Метох „Орлица“. Към комплекса се включва и килийно училище от 1830 г., както и гробищната църква „Св. Архангел Михаил“.

Град Кратово, общ. Кратово

Паметник на културата под закрилата на държавата. Кратово често е наричан „музей под открито небе“, а също и „градът на кули и мостове“. В центъра на града се намира т.нар. Айдучка Чаршия с типичните търговски и занаятчийски дюкяни и малки странични улички (сокаци). Местните майстори са предлагали керамични и метални изделия, шивашки, обушарски и други услуги, изработка на седла за коне и пр. Днес са запазени шест от някогашните 13 каменни кули. Вярва се, че всички те са били свързани с тайни подземни тунели, но до днес такива не са намерени. Кулите са били ползвани от местните отомански владетели, но са изоставени след Освобождението. Сега те носят имената на последните си обитатели – Симикева, Златкова, Срезка, Кръстева и Ацикостова кули, както и Саат-кула (Часовниковата). В града има 12 моста, като най-известният е Радиният мост. Традиционната архитектура е представена и с много други сгради, сред които Сарай-къща, Бидикова къща, Старият турски хамам, Турският затвор и др.

Град Крива паланка, общ. Крива паланка

В стария градски център, по Старата Чаршия, има запазени близо 30 индивидуални образци на традиционната архитектура, но всички са в лошо състояние. Въпреки това, основните елементи на тази архитектура все още са видими – долен етаж от камък и горен от дърво с кирпичени стени.

Мемориал „Зебряк“, близо до гр. Куманово, общ. Куманово

Голям паметник, изграден от базалт и бетон през 1937 г. на мястото на т.нар. Кумановска битка през Първата балканска война, в памет на загиналите в тази битка. Високата кула по-късно е разрушена, днес стои само основата, която също е внушителна.

В. Религиозни обекти

Църква „Свети Теодор Тирон“, с. Новоселяне, общ. Бобов дол

Строена в периода 1860-69 г. Стенописите са дело на майстори от Самоковската художествена школа, но днес са в лошо състояние. Дърворезбената украса е с висока художествена стойност.

Средновековен манастир, с. Голема Фуча, общ. Бобов дол

Разположен е в м. Манастиро или Цръквището. Днес се виждат само руини и фрагменти от стенописаните стени на манастирската църква. Няма писмени сведения; местните предания гласят, че комплексът е бил доста голям и значим в миналото.

Горнокознички манастир, с. Горна Козница, общ. Бобов дол

Намира се в планината над селото и днес от него са останали предимно руини. Смята се, че датира от 16-17 век; от намерените фрагменти от църквата може да се съди, че е била красиво украсена. В близост има и аязмо, за което се твърди, че лекува болести на очите.

Руенски манастир „Свети Йоан Рилски“, с. Скрино, общ. Бобошево

Нов действащ манастир, изграден през периода 1995-2002 г. и развиващ литературна дейност. При строежа са открити останки от два по-стари християнски храма, както и от езическо светилище.

Църква „Света Богородица“, гр. Бобошево, общ. Бобошево

Строена е в периода 1851 – 1862 г.; ценност представляват стенописите, дело на известния български художник Станислав Доспевски и братята му. Трикорабна базилика от камък и тухли, доста внушителна и скъпо струваща за времето си. Паметник на културата.

Църква „Свети Атанасий“, гр. Бобошево, общ. Бобошево

Църквата се води „късно-средновековна“, вероятно от самия край на 16 век, но липсва точна датировка. След построяването на „Света Богородица“, тази църква става гробищна; тя е малка сграда, еднокорабна, с полукръгла апсида. Разширявана е през 18 век и в първата третина на 20 век. Стенописите се нуждаят от реставрация. Църквата е архитектурно-художествен Паметник на културата с национално значение.

Църква „Свети Илия“, гр. Бобошево, общ. Бобошево

Построена е през 1678 г. Също малка еднокорабна и едно-апсидна църква, изградена от камък. Има два пласта стенописи, запазени частично – по-ранен пласт от времето на построяването на храма, и по-късен от края на 19 век. Иконостасът също е от първия период. Църквата е архитектурно-художествен Паметник на културата с национално значение.

Църква „Свети Тодор“, м. Селище до гр. Бобошево, общ. Бобошево

Има разногласия по повод датировката на църквата; повечето учени смятат, че е от периода 12-14 век, но има и мнения, че е още по-ранна, от 9 век. Кръстокуполна каменна църква с полукръгла апсида. Във вътрешността има два пласта стенописи, също с различни мнения относно датировката, като долният пласт вероятно е от времето на изграждане на църквата, а за вторият има мнение, че е по-късен, някъде от 17 век. През 60те г. на миналия век е била „опакована“ с дърво с цел защита преди евентуална реставрация. Реставрация и до момента не е правена и храмът е в много лошо състояние, въпреки че е обявена за Паметник на културата с национално значение.

Бобошевски манастир „Свети Димитър“, Руен планина, общ. Бобошево

Нефункциониращ манастир от 9-10 век, обновен през 15 век. От стария манастир е останала църквата с ценни стенописи, която е архитектурно-художествен паметник на културата от национално значение; комплексът е включвал и жилищна част, кухня, стопански постройки, воденица, фурна, ракиджийница и др. Самата църква е малка еднокорабна постройка с полукръгла апсида. Цялата е украсена със стенописи от 15 век, дело на майстори от Охридската школа.

Църква „Света Петка“, с. Вуково, общ. Бобошево

Предполага се, че е изградена в началото на 16 век, а е изографисана в самия му край. Малка каменна сграда, еднокорабна и едноапсидна. Реставрирана е през 80те г. на 20 век. Стенописите, чиито автори не са известни, се считат за едни от най-добрите образци на късно-средновековната българска църковна живопис. Заради тях църквата е обявена за художествен Паметник на културата с национално значение.

Църква „Свети Никола“, с. Вуково, общ. Бобошево

Намира се в малка и труднодостъпна долина в близост до селото. Много е подобна на „Света Петка“, и като архитектура, и като датировка, но стенописите вътре са дело на различен майстор или майстори. И тази църква е художествен Паметник на културата с национално значение, но не е поддържана; покривът е в много лошо състояние и много от безценните стенописи са вече изличени.

Църква „Свети Никола“, гр. Дупница, общ. Дупница

Изградена е през 1844 г., предполага се върху основите на по-стар храм от 14 век. Архитектурен паметник на културата, трикорабна базилика с вътрешни куполи. Ценност представлява дърворезбованият иконостас, който самостоятелно е художествен паметник на културата. Част от стенописите са дело на майстори от Дебърската и Самоковската школи.

Джамия „Тюрмето“, гр. Дупница, общ. Дупница

Датирана е към края на 15 – началото на 16 век, като е изградена върху основите на по-стар християнски храм. След Освобождението от Османско владичество е ползвана за затвор и за археологически музей; в момента е изложбена зала. Заедно със съседната Околийска къща (бивш конак, в момента също изложбена площ) са обявени за паметници на културата.

Църква „Покров на Света Богородица“, гр. Дупница, общ. Дупница

Изградена е през 1816 г.; интересното е, че официалното разрешително за строежа е получено 20 г. по-късно, затова църквата е вкопана в земята и по нея се е работело само през нощта. През 1874 г. непосредствено до храма построяват читалище, там са и старото училище и клисарницата. През 1926 г. е построена и камбанарията, а църквата е обновена. Интерес представлява вградената в камбанарията паметна плоча, посветена на загиналите местни хора в Балканските войни.

Църква „Свети Великомъченик Георги Победоносец“, гр. Дупница, общ. Дупница

Строена е в периода 1888 – 1895 г. с труда на местни хора, а в чест на 108тата годишнина от осветяването ѝ над главния вход е изрисуван образа на Свети Георги. Най-интересното в нея са 12те големи (2x1 м) икони на иконостаса, които са донесени от Киев и са единствени по рода си в България.

Църква „Свети Никола“, с. Червен брег, общ. Дупница

Построена през 1874 г. върху основните на по-стар храм. От него е останал свещеният извор (аязмото), за което се твърди, че водата е лечебна. Стенописите в църквата представляват интерес с художествената си стойност, особено „Кръщенето на Цар Борис“.

Църква „Свети Никола“, с. Тополница, общ. Дупница

Построена през 1856 г., каменна. Интерес представляват стенописите по западната външна стена и във вътрешността на храма, както и резбованият иконостас със запазените оригинални икони.

Църква „Свети Прокопий“, с. Стоб, общ. Кочериново

Първата църква на това място е построена през 1393 г. съгласно запазен от нея камък, вграден в по-новия храм от 1860 г. Първоначално е била на хълм край селото, но след това е пренесена камък по камък на сегашното място. Представлява еднокорабна постройка и е единствената църква в България, носеща името на този светец, който се слави като защитник на младоженците.

Епископска църква „Успение богородично“ с килийно училище, град Кюстендил, общ. Кюстендил

Архитектурно-художествен паметник с национално значение от 1816 г. Изграден е на мястото на средновековна църква, наречена „Свети Никола“. Трикорабна едноапсидна псевдобазилика с дървен покрив. През 1883 г. е добавена правоъгълна камбанария северно от църквата, с височина 10 м. През 1933 г. са добавени и два нартекса от север и запад, заедно със свещоливница и костница. С голяма ценност са портите на женското отделение от 16-17 в. и някои икони от 19 в., дело на представители на Банската художествена школа. Старото килийно училище, построено през втората половина на 19 в. в южната част на двора днес е възстановено и се ползва за различни културни прояви.

Църква „Свети Мина“, град Кюстендил, общ. Кюстендил

Построена първо през 1859 г., по-старата църква е трикорабна псевдобазилика, част от манастирски комплекс с подземен параклис и свещен извор (аязмо). През 1934 г.

до по-старата църква е построена нова, ползвайки катедралата „Свети Александър Невски“ като модел. Сградата е доста внушителна, на два етажа и богато украсена.

Църква „Свети Димитър“, град Кюстендил, общ. Кюстендил

Построена е през 1864-65 г. и ценното в нея, освен чудесното ѝ разположение в зелен парк, са някои от иконите, дело на художник от Самоковската художествена школа.

Манастир „Свети Лука“, с. Граница, общ. Кюстендил

Паметник на културата с местно значение от 10 в. Манастирската църква е еднокорабна едноапсидна сграда без купол. Камбанарията е изградена в непосредствена близост, както и монашеските помещения; в двора има чешма. Манастирът е многократно разрушаван и окончателно възстановен в средата на 20 в. Манастирският празник се отбелязва на 18ти октомври.

Църква „Света Троица“, с. Гюешево, общ. Кюстендил

Позната също като Костницата, църквата е построена през 1930 г. с цел отдаване на почит към българските войници и офицери, загинали по време на войните в началото на 20 век.

Църква „Свети Теодор Тирон“, с. Соголяно, общ. Кюстендил

Еднокорабна църква, построена през 1834 г. върху останките от по-стар храм. Интерес представлява иконостасът (оформлението и самите икони).

Църква „Свети Петър и Павел“, с. Преколница, общ. Кюстендил

Построена е през 1848 г. и представлява трикорабна базилика с резбован иконостас. В двора са запазени останки от бивше килийно училище и пещ.

Църква „Свети Никола“, с. Слокощица, общ. Кюстендил

Това е малка църква (еднокорабна, едноапсидна) с няколко пласта стенописи – късно-средновековни, възрожденски и такива от началото на 20 век.

Светилище на Свети Иван Рилски, с. Гърбино, общ. Кюстендил

Това всъщност е пещера, където според местните легенди светецът Иван Рилски е живял известно време като отшелник. На стената на пещерата има надпис, датиран

към 12 век. Всяка година на 19ти октомври (Денят на Св. Иван Рилски) тук се чества религиозен празник.

Църква „Свети Архангел Михаил”, с. Горановци, общ. Кюстендил

Не се знае кога точно е построена първата църква на това място (ок. 2 км северно от селото). Има предположения обаче, че е разрушена през 12 век и след това построена наново, вероятно някъде около 13 век. През 16 век се знае, че е била част от малък манастирски комплекс. За датирането на стенописите има две мнения – от 14 или от 16 век. Сградата е малка, каменна, едно-корабна и едно-апсидна. Обявена е за художествен паметник на културата с национално значение.

Църква „Свети Архангел Михаил“, с. Ваксево, общ. Невестино

Изградена е през 1863 г. от камък. На север и запад са оформени две резбовани порти в каменни аркади. На западната стена е оформена друга аркада от покривния корниз. Църквата е обявена за Паметник на културата.

Църква „Света Ана“ (Яна), с. Смоличано, общ. Невестино

Построена е върху останките от средновековна църква със скална ниша, в която има малък водопад и свещен извор, аязмо. Реновирана е през 1888 г. и изографисана от известен местен художник. Украсата на иконостаса е много специфична и ценна.

Църква „Света Троица“, с. Раково, общ. Невестино

Църквата е построена през 1884 г. като трикорабен храм, с дървени колони и тавани. Ценност представляват стенописите, дело на местен художник, и особено голямата картина на западната фасада, която я покрива цялата. Заради нея църквата е обявена за Паметник на културата.

Рилски манастир, общ. Рила

Това е духовният и туристически символ на България, а Иван Рилски е един от най-обичаните български светци изобщо. Той е основателят на манастира, някъде през първата половина на 10 век. Оттогава мястото винаги е било център на книжовност и духовност, почитано от всички български, а по-късно дори османски владетели. През 1334-35 г. около манастира е изградена защитна стена, а в двора кула и

църква, с дарение на протосеваст Хрелъо Драговол. Днес виждаме само кулата, която носи неговото име – Хрелъова кула, висока 23 м., на 5 етажа, с параклис „Преображение Христово“ на най-горния етаж, към която е пристроена манастирската камбанария през 1844 г. Сегашната църква „Рождество Богородично“ е изградена на мястото на средновековната, през 1834 г., наподобяваща атонските в архитектурно отношение, и изографисана отвън и отвътре от най-добрите български художници по онова време. В близост трябва да се отбележи и църквата-костница (гrobiщна) „Въведение Богородично“, където се съхраняват костите на всички монаси от манастира. Не се знае кога точно е построена, стенописите и дърворезбите са от 18 век. Манастирът е Национален паметник на културата и част от Списъка на световното наследство на ЮНЕСКО.

Гробът на Свети Иван Рилски, Рилски манастир, общ. Рила

Мощите на светеца са местени доста пъти в хода на времето, но там, където се счита, че е бил първоначалният му гроб, а именно до отшелническата пещера, където е живял преди създаването на Рилския манастир, е била изградена църква още през 1746 г. През 1820 г. на същото място е построена сегашната църква, наречена „Успение на Свети Йоан Рилски“. Наблизо се намира и т.нар. Нова постница с църквите „Свети Лука“ и „Покров богородичен“.

Метох „Орлица“ към Рилския манастир, общ. Рила

Намира се на самия път към Рилския манастир в близост до гр. Рила. Предполага се, че е основан през 14 век и е женски метох. Има жилищни и съпътстващи сгради; интерес представлява църквата „Свети апостоли Петър и Павел“, изградена и изографисана през 1478 г. Част от тези стенописи са все още запазени на места, въпреки че през 1863 г. майстор Никола Образописов от Самоковската художествена школа е изрисувал църквата наново. Това е също годината, от която метохът съществува в сегашния си вид.

Метох „Пчелина“ към Рилския манастир, общ. Рила

На около 4 км. източно от Манастира. Има жилищна сграда и малка църква „Успение Богородично“ от края на 18 век, сходна по структура и стенописване с тази на Метох „Орлица“.

Гrobiщна църква „Свети Архангел Михаил“, гр. Рила, общ. Рила

Датира от 12-13 век и е сред малкото кръстокуполни църкви, вписани в квадрат в България. Старите стенописи от този период са скрити под по-късен слой възрожденски. Заради тях църквата е обявена за художествен паметник на културата от национално значение (също и архитектурно-строителен паметник на културата от местно значение). В двора ѝ през 1830 г. е построено първото килийно училище в района. И двете са част от Възрожденския архитектурен комплекс Бабинска махала.

Църква „Свети Никола“, гр. Рила, общ. Рила

Изградена е през 1885 г. Интерес представлява редкият образец на средновековна везба тип „Епитафиос“. Тук се намира и владишкият трон на църквата „Св. Архангел Михаил“, който е направен под формата на дарение през 1819 г.

Църква „Свети Никола“, гр. Сапарева баня, общ. Сапарева баня

Датира от 12-13 век, реставрирана през 1937 г. Сградата е кръстокуполна с полукръгла апсида; стенописите са само частично запазени. През 19 в. в непосредствена близост са открити основи на по-голям храм, което дава на специалистите основание да смятат, че сегашната църква е била например параклис към него. Обявена е за Национален паметник на културата (художествен и архитектурно-строителен).

Църква „Свети Четиридесет мъченици“, гр. Сапарева баня, общ. Сапарева баня

Изградена през 1859 г., трикорабна каменна сграда с широка полукръгла апсида. Изографисана е малко по-късно, през 1878-79 г. Ценност представлява и дърворезбованият иконостас, където има икони, рисувани от Станислав Доспевски. Много богомолци идват да видят чудотворната икона на Света Богородица.

Манастир „Свети Стефан“, гр. Сапарева баня, общ. Сапарева баня

Единственият манастир в България, който е наречен на този светец. Разположен е на продълговата тераса на брега на р. Джерман и включва храм, жилищна част и параклиса „Св. Стилиян Пафлагонски“, в който има свещен извор (аязмо). Датиран е към времето на Втората българска държава. Твърди се, че в миналото тук са живели ок. 30 монаси и мястото е било център на книжовна дейност.

Ресиловски манастир „Покров на Пресвета Богородица“, с. Ресилово, общ. Сапарева баня

Действащ женски манастир от началото на 20ти век, като има доказателства, че на мястото е имало и по-стари религиозни обекти. Има църква, жилищни и стопански сгради; по пътя към него се намират свещен извор (аязмо) и параклис „Свети Дух“. Храмовият празник е на 1ви октомври.

Църква „Свети Никола Летни“, с. Ресилово, общ. Сапарева баня

Построена през 1806 г. на мястото на по-стар храм, за което свидетелстват известни археологически находки. Твърди се, че тук е идвал Апостолът на свободата Васил Левски при посещенията си в района.

Сапаревски манастир „Св. Архангел Михаил“, с. Сапарево, общ. Сапарева баня

Датира от втората половина на 15 век; днес е запазена основно църквата със стенописи от същия период. Храмът е дострояван и обновен през Възраждането (1863 г.). Реновирана е още няколко пъти, последно през 1997 г., когато към нея са построени още сгради с идеята да се възстанови манастирът. Той обаче все още е не-действащ.

Църква „Успение на Света Богородица“, с. Сапарево, общ. Сапарева баня

Изградена е в периода 1861-1864 г. и цялата ѝ история е обвързана с легенди и предания, от определянето на мястото за строежа чрез поява на небесни ангели в съня на местен жител, до получаването на разрешението от султана посредством изцеляване на любимата му съпруга. Църквата е изградена на хълм и има камбанария и часовник. Дърворезбите и иконите са дело на майстор от Банската художествена школа.

Църква „Свети Йоан Богослов“, с. Овчарци, общ. Сапарева баня

Построена е през 1881 г. и представлява чудесен образец на архитектурните, строителни и дори художествени традиции на Дебърската школа. Част от стенописите пък са образци на Самоковската художествена школа. Ценност представлява и дърворезбованият иконостас. Кубето е добавено по-късно през 1960 г. Тук е имало по-стара църква и малко килийно училище.

Късносредновековна църква, с. Габрешевци, общ. Трекляно

Няма точна датировка; разположена е в гробищата на селото. Малка еднокорабна църква с полукръгла апсида от камък. Полуразрушена, запазената височина на зидовете е до 1,70 м.

Късносредновековна църква, с. Чешлянци, общ. Трекляно

Както и при църквата в Гарберешевци, няма точна датировка. Църквата също е разположена в селските гробища, в махала Вишорица. Малка еднокорабна и едноапсидна църква от камък и кал. Полуразрушена, запазената височина на зидовете е близо метър.

Църква „Свети Илия“, с. Драгойчинци, общ. Трекляно

Построена е през 1884 г. и представлява малка еднокорабна и едноапсидна сграда, с дебелина на каменните зидове почти 1 м.

Църква „Свети Горги Кратовски“, град Кратово, общ. Кратово

Църквата е построена през 1925 г. в чест на светеца – патрон и покровител на града, Свети Горги Кратовски. Той е роден и израснал в Кратово. На 18 години се е противопоставил на обръщането си в Исляма и е бил осъден на смърт и изгорен на клада през 1515 г. Църковният празник е на същата дата, на която е и Денят на Кратово – 24ти февруари.

Църква „Свети Йоан Предтеча“, гр. Кратово, общ. Кратово

Църквата е построена от майстор Андрей Дамянов от района на Велес и е реновирана през 1836 г., когато са добавени външният нартекс и камбанарията. Храмът представлява трикорабна базилика с правоъгълна основа и външна осемстенна апсида. Най-забележителното в църквата е триредният иконостас с един голям кръст в средата и два по-малки от двете страни, всички украсени с дърворезби. Някои от иконите са от 19 век, другите – от началото на 20 век.

Църква „Свети Николай Мирликийски – Чудотворец“, гр. Кратово, общ. Кратово

Църквата представлява еднокорабна едно-апсидна сграда с размери 10,50 x 5,90 x 6,80 м., изградена от камък. Вероятно е била построена някъде през 17 век, разрушавана и възстановявана неколkokратно. В сегашния си вид е от 1848 г.

Вътрешните стени са зографисани; резбованият иконостас съдържа икони от 16 век. В края на 19 век към църквата е пристроено училище, известно като Старото училище.

Осоговски манастир „Свети Йоаким Осоговски“, гр. Крива паланка, общ. Крива паланка

Паметник на културата под закрилата на закона, вероятно построен през 11 век. Вярва се, че манастирът е основан от монахът Теофан, който е донесъл тук мощите на Свети Йоаким. Главната манастирска църква „Св. Йоаким“ е построена вероятно в края на 13 век; днешната сграда е дело на известния майстор Андрей Дамянов и е издигната през 40те години на 19 век. По стенописите са работили четирима художници. Главната църква е трикорабна базилика с 12 купола (7 по-малки и 5 по-големи), изградена от камък от с. Ранковце. Другата църква, „Рождество на Пресвета Богородица“, е построена през 11 век и реновирана първо през 16 век, а после в края на 19 век; повечето стенописи вътре са нови. Манастирският празник се отбелязва всяка година на 28ми август (Денят на Света Богородица) и се посещава от стотици поклонници от цяла Северна Македония и Сърбия. Манастирският комплекс предлага услугите настаняване и хранене. Има и малък информационен център, предлагащ сувенири.

Църква „Свети Димитри“, гр. Крива паланка, общ. Крива паланка

Представлява трикорабна псевдо-базилика с отворен нартекс на запад и северозапад, и малка полукръгла апсида на изток. Стенописите са интересни, богати на природни, панорамни и флорални мотиви. Точно до храма се намира Енгеровата къща, където е отворено първото църковно училище през 1817 г. Има интересна легенда за построяването на църквата и ктитора ѝ, Йерей Давид, който получил разрешение да издигне църква, голяма колкото волска кожа – което той и направил, само че нарязал кожата на ивици и ги навързал на въже, дълго 75 м.

Църква „Свети Никола“, с. Градец, общ. Крива паланка

Църквата е построена през 1857 г.; представлява еднокорабна сграда с вътрешни колони. Някои от иконите са изрисувани през 1869 г., докато стенописите са от 1876 г. и са дело на художник от Дебърската художествена школа.

Постница на Свети Йоаким Осоговски, с. Градец, общ. Крива паланка

Според биографията на Свети Йоаким Осоговски, той е живял на това място за малко през втората половина на 11 век. Днес тук има паметник на светеца, както и сцена за различни културни прояви.

Църква „Свети Никола“, с. Търново, общ. Крива паланка

Това е манастирска църква от еднокорабен тип с полукръгла апсида. Известни са две възможни дати на построяване – през 1505 г. и 1605 г. През 19 век е добавен затворен портик от западната страна и отворен – от южната. От стенописите следва да спомене „Раждането на Христос“ и образите на Свети Никола, Св. Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат, Св. Йоаким Осоговски и др. Иконостасът също представлява интерес с композицията си и седемте икони.

Църква „Свети Теодор Тирон“, с. Конопница, общ. Крива паланка

Църквата има интересна архитектура, която не е типична за тези земи, а по-скоро за някои райони на Азия. Има равностранна конструкция с каменни стени и купол, направен от слама и покрит с варовикови плочи. Според легендата, строителните планове били донесени от майстори-зидари, които навремето построили подобна църква в Румъния. Интерес представляват иконите от иконостаса, изрисувани през 19 век. Църквата е известна и с ритуала „невестинско поклонение“, описан по-долу.

Църква „Свети Никола“, гр. Куманово, общ. Куманово

Градежът ѝ е започнат през 1843 г. от прочутия майстор Андреа Дамянов от с. Папрадище близо до гр. Велес, завършена е през 1851 г. Сградата е трикорабна, опасана с просторни тремове с аркади, с камбанария над нартекса. Вътре има галерии, една от които служи за иконна изложба. Забележителен е големият иконостас с резбовани царски двери и голям позлатен кръст. Внимание заслужават иконите, рисувани от известния зограф Димитър Папрадишки през 1937-38 г.

Църква „Света Троица“, гр. Куманово, общ. Куманово

Построена е през 1902 г. по инициатива на привържениците на Сръбската патриаршия; поради това изографисаните вътре образи са предимно на сръбски светци. Наблизо е изградено и патриаршеско училище.

Ески Джамия (Старата Джамия), гр. Куманово, общ. Куманово

Изградена през 1532 г. в тогавашната турска махала на Куманово – Орта бунар. В близост малко по-късно са изградени конак и затвор. Истинското ѝ име е Джамята „Татар Синан бег“, който е основният дарител за строежа. Интерес представляват художествените обработки на пространствата над прозорците и главния вход по външната фасада на джамията.

Църква „Успение на Пресвета Богородица“, с. Матейче, общ. Липково

Изградена ок. 1350 г., представлява кръстообразна петокуполна църква с нартекс, пример за късно-византийско църковно строителство. Към нея има манастирски каменен комплекс, датиращ също от 14 век. Иконописите в църквата представляват най-голямата запазена композиция от този вид в Северна Македония, датираща от същия период. Образите по горната част на стените са унищожени от времето, но запазеното по-надолу показва великолепието на вътрешната украса. Сред най-важните образи са тези на Царица Елена и Цар Урош, с които най-вече се свързва църквата.

Джамия „Халид Ефенди“, с. Слупчане, общ. Липково

Изградена през 1415 г. и многократно реставрирана, последният път през 1994 г., когато е реконструирано и минарето.

Църква „Свети Никола“, с. Опила, общ. Ранковце

Църквата е построена през 1853 г., както се вижда от надписите на западната стена. Представлява еднокорабна сграда с полукръгла апсида и отворен портик към запад и частично на юг. От входа нагоре води стълбище, което е много рядко за църквите от Османския период. Строителните материали включват предимно камък и тухли.

Църква „Свети Горги“, с. Петралица, общ. Ранковце

Смята се, че църквата датира от 17 век, въпреки че е била реновирана през 19 век. Сегашната вътрешна украса е направено по това време, през 1886 г., но навсякъде се виждат следи от по-стари стенописи. С голяма ценност са Царските двери, които понастоящем се намират в Скопие.

Манастирска църква „Свети Никола“, с. Псача, общ. Ранковце

Предполага се, че църквата датира от 1355 г. (зюграфисана през 1365-1371 г.) и че е построена от местния благородник Влатко, един от хората, близки до сръбския крал Душан. Изградена е от камък и тухли, а външните стени са богато украсени. От стенописите следва да се споменат нетрадиционните образи на Свети Йоаким и Свети Меркурий. През 19 и ранния 20 век са добавени още стенописи. Манастирският празник е на Илинден, когато местните хора организират големи тържества.

Църква „Свети Горги“, с. Старо Нагоричане, общ. Старо Нагоричане

Смята се, че първоначално на това място е изградена църква в периода 1068-1071 г. През 1312-1313 г. храмът е изцяло обновен с дарение на сръбския крал Стефан Милутин. По план представлява вписан кръст в правоъгълник с пет купола. Вътрешната украса (стенописите от 1316-1318 г.) са от особено голяма ценност, тъй като са дело на художниците на същия сръбски крал – Михайло и Евтихий, и се отличават с висока художествена стойност.

Църква „Света Петка“, с. Младо Нагоричане, общ. Старо Нагоричане

Изградена и зюграфисана през 1682 г. Намира се в подножието на т.нар. Костоперска карпа (огромна базалтова скала) с останки от селище от периода на Енеолита, 4то-3то хилядолетие пр.н.е. Църквата е малка, каменна, еднокорабна. Консервирана е през 2003 г., макар че стенописите вече са доста увредени.

Църква „Свети Горги Победоносец“, с. Младо Нагоричане, общ. Старо Нагоричане

Според различни източници, църквата датира или от 14, или от 15 век и се намира на мястото на раннохристиянска базилика. Обновена е през 1864 г. Има форма на вписан кръст, с тристранна апсида отвън и нартекс с по-голяма широчина от наоса. От интерес е предимно фасадата на църквата с фината обработка на камъните и дори останки от известна каменна декорация; вътрешната украса е доста увредена с изключение на иконостаса от 1892 г.

Забелски манастир, между селата Никуляне, Старо Нагоричане и Челопек, общ. Старо Нагоричане

Смята се, че манастирската църква „Успение на Пресвета Богородица“ датира от 1330 г., но е била разрушена по време на Османското владичество. Възстановена е

през 1852-1856 г. Представлява трикорабен храм с вписан кръст и купол. Комплексът включва още жилищни помещения, кухня с трапезария и допълнителни сгради.

Църква „Въведение на Света Богородица“, с. Орах, общ. Старо Нагоричане

Предполага се, че е изградена около 1592 г. Част е от Карпинския манастирски комплекс, включващ кухня с трапезария, жилищни помещения, камбанария, съпътстващи сгради, днес в много лошо състояние. Самата църква е еднокорабна; оригиналният покрив е бил от каменни плочи. Стенописите показват ясна връзка с традициите на живописата от края на 16 и началото на 17 век. Оригиначните икони от иконостаса днес се намират на други места, вкл. в Националния музей на Северна Македония.

Църква „Свети Горги и Свети Никола“, с. Орах, общ. Старо Нагоричане

Датира от края на 16 – началото на 17 век. Наричана още Двойната църква, уникален обект, посветен на двама светци. Има два отделни входа, два кораба и две апсиди откъм изток. От оригиналната вътрешна украса е запазено съвсем малко, голяма част е от обновявания през 19 век.

Гробищна църква „Свети Никола“, с. Стрезовце, общ. Старо Нагоричане

Построена и зографисана през 1606 г върху основите на по-стар храм. Трикорабна базилика с двускатен покрив и полугръгла апсида. Вътрешната украса не е добре запазена.

Г. Музеи

Музей на въгледобива, гр. Бобов дол, общ. Бобов дол

По-скоро е музейна сбирка, която не е много популярна и за която трудно се намира информация. Представя историята на минната промишленост в района, заедно с различни предмети от бита на миньорите, сечива и пр.

Музейна сбирка към Читалище „Напредък“, с. Мламолово, общ. Бобов дол

Етнографска сбирка, съдържаща предмети от бита: съдове, тъкачен стан, инструменти, мебели, мъжки и женски носии от района, украшения и т.н.

Къща-музей „Никифор Бибин“, гр. Бобошево, общ. Бобошево

Намира се в центъра на гр. Бобошево и е посветена на живота и личността на Никифор Бибин, един от организаторите на Септемврийското въстание от 1923. Сградата е в недобро състояние и са необходими мерки за ремонтирането ѝ.

Общински исторически музей – Дупница, общ. Дупница

Формално е създаден през 1992 г. и разполага с над 7000 потенциални експоната, които обаче в момента не са организирани в експозиция поради липса на място. Временни изложби се правят в зала „Джамията“. Следва да се споменат и къщите-музеи на Станке Димитров и Желю Демиревски, които към момента не функционират, но могат да бъдат отворени отново при подходящи условия.

Регионален исторически музей – Кюстендил, общ. Кюстендил

Музеят представя историческото наследство на целия Кюстендилски край, от първите следи от човешка цивилизация до новата и най-нова история. Има следните експозиции: Археология, Нумизматика, Етнология, Фолклор, История на българските земи (15-19 в.), Нова и най-нова история, Паметници на културата.

Други обекти, управлявани от РИМ – Кюстендил са: къща-музей „Димитър Пешев“, къща-музей „Ильо войвода“, Емфиеджијева къща, комплекс „Свети Георги“ и джамията „Ахмед Бей“.

Къща-музей „Димитър Пешев“ – Паметник на културата от местно значение; къщата е реставрирана и отворена за посещения през 2002 г. по инициатива на Община Кюстендил и Посланика на Израел в България, с цел отдаване на почит на известния политик, който е играл особено важна роля за спасяването на българските евреи. Къщата-музей има постоянна експозиция от лични вещи, снимки и документи, които разказват за живота и делата на този прочут гражданин на Кюстендил.

Къща-музей „Ильо войвода“ – датираща от 70те години на 19 век, къщата е принадлежала на Ильо Марков, герой от освободителните борби в България срещу Османското владичество. Изградена е постоянна експозиция, посветена на тези борби в района на Кюстендил. Заедно с две други възстановени къщи на кюстендилски герои – Константин Попгеоргиев-Беровски и Тонче Кадинмостки, оформя специален музеен възрожденски комплекс.

Емфиеджиева къща – Паметник на културата с местно значение от 1874 г.; къщата е принадлежала на Христо Лазов, местен майстор-занаятчия и културен деятел. Сега приютява постоянната експозиция, озаглавена „Градска култура и бит на жителите на Кюстендил в края на 19 и началото на 20 век“.

Комплекс „Свети Георги“ – Архитектурно-художествен паметник с национално значение; един от 100те Национални туристически обекта на България. Датира от края на 10 век – началото на 11 век. Това е един от най-важните средновековни паметници по българските земи. Според някои източници, тук се намира гробът на българския цар Михаил III Шишман, убит в битката за Кюстендил през 1330 г. По време на Османското владичество, църквата е разрушена до основите на колоните, възстановена е през 1878-1880 г. Малка кръстокуполна църква с размери 10 x 8,70 м. Както средновековните, така и възрожденските стенописи, които все още се виждат по стените, са с голяма художествена стойност. Църквата и килийното училище са реставрирани през 2009 г. В училището са изложени реплики на стенописи, свалени по време на реставрацията, за да се разкрият долните слоеве от образи. Изложени са и образци на икони и стари книги.

Комплекс „Владимир Димитров – Майстора“, с. Шишковци, общ. Кюстендил

Къщата-музей на Владимир Димитров е открита през 1982 г. в чест на 100-годишнината от рождението на Майстора. Това е къщата, в която той е живял и създавал шедьоврите си в периода 1926-1944 г. Тук е запазена атмосферата на времето, в което художникът е живял тук, както и документи, свързани с неговото дело и наследство.

Музейна сбирка към Читалище „Христо Ботев“, с. Горановци, общ. Кюстендил

Включва открит музей на селското стопанство и сбирка „Бит и култура на деветнайсети-двайсети век“. Поддържа се от читалищните работници и е в добро състояние.

Музейна сбирка в село Ваксево, общ. Невестино

Сбирката включва исторически и етнографски експонати, като първото радио, появило се в селото или самолетна перка от самолет, паднал наблизко през Втората световна война. Открита е през 1986 г. по инициатива на местен краевед. Сградата е реновирана през 2012 г. по проект на Община Невестино.

Музеи на Рилския манастир, общ. Рила

Музеят на Рилски манастир е открит през 1965 г. Съдържа документи и материали, свързани с живота и делото на Свети Иван Рилски, местния средновековен владетел Хрельо Драговол и периода на Османското владичество в българските земи. Изложени са разнообразни дарения, направени на манастира през вековете, както и интересни предмети от монашеския бит или изработени от монасите, като т.нар. Рафаилов кръст – изключителен дърворезбован тримерен кръст с повече от 600 фигури.

Етнографският музей към Манастира показва на посетителя различни аспекти от ежедневието на монашеския живот, напр. съхранение на продуктите, мелене на зърно, месене на хляб, изпичането му в голямата манастирска пещ, изработка и поправка на уреди и пособия и т.н.

Магерницата или голямата манастирска кухня смислово и пространствено е свързана с горния музей, но е безплатна за разлика от него. Вътре може да се види огромния котел за готвене на ядене за монасите, както и множество кухненски пособия и уреди.

Моделната монашеска килия е уредена точно до манастирския музей и се отваря по заявка през музея. Тя пресъздава мястото и начина на живот на монасите в периода на Възраждането, така че представлява своеобразна етнографска експозиция.

Музейна сбирка към Читалище „Христо Ботев“, гр. Рила, общ. Рила

Включва стари намерени глинени съдове, предмети от бита в миналото, стари ключове, печати и архивни снимки от строежа на болницата, училището и други, свързани с развитието на гр. Рила.

Общински музей „Алекси Рилец“, гр. Рила, общ. Рила

Организиран е по-скоро като сбирка с архивни документи в сградата на старото килийно училище при църквата „Св. Архангел Михаил“ в Бабинска махала. Свързано е с личността на основателя на училището, Даскал Димитър (Рилец), будител и приятел на Неофит Рилски.

Музейна сбирка към Читалище „Просветен лъч“, гр. Сапарева баня, общ. Сапарева баня

Представя известни находки от археологически разкопки, правени в района на Сапарева баня – от праисторическото селище „Кременик“ и древната Германея, предшественика на съвременния град Сапарева баня.

Етнографска сбирка, с. Злогош, общ. Трекляно

Съдържа предмети от материалната култура на хората, обитаващи района на общ. Трекляно – бита, традиционните занимания, религиозните вярвания и др.

Музей в гр. Кратово, общ. Кратово

Паметник на културата под закрилата на закона, музеят на Кратово е разположен в сградата на стария турски конак, който сам по себе си е културно-историческа забележителност. Разполага с археологическа експозиция, показваща находки от разкопки в района и етнографски експозиции с местни носии, накити и украшения, занаятчийски произведения и др.

Музей в гр. Крива паланка, общ. Крива паланка

Музеят на Крива паланка е сравнително нова местна инициатива. Сградата е реновирана по проект за трансгранично сътрудничество и самата тя е доста атрактивна. Музеят има археологически и етнографски отдели с експозиции, представящи наследството на района.

Музей в гр. Куманово, общ. Куманово

Музеят е основан още през 1951 г. Има 5 отдела: археология, история, етнография, художествен отдел и отдел за документация и реставрация. Има над 7000 експоната, от праистория до социалистическия период, а също и носии, предмети от бита на местните хора, народни инструменти и др.

Мемориален център АСНОМ, с. Пелинце, общ. Куманово

Посветен е на първото заседание на АСНОМ (Антифашистко събрание за народно освобождение на Македония), проведено на 02.08.1944 г. Самото събрание се е осъществило в манастира „Свети Прохор Пчински“, който се намира от другата страна на границата между Северна Македония и Сърбия, на 8 км. от Пелинце по права линия. Има копие на стаята в манастира, където се е провело заседанието, мемориална стая и спортно-рекреативен комплекс.

Д. Традиционни занаяти и бит

В целия трансграничен район между България и Северна Македония през 18-19ти и в началото на 20ти век са развити множество традиционни занаяти и домашни занятия, както и разнообразни практики, свързани с бита на местното население. Много от тях са характерни за целия Балкански полуостров, а дори и по-далеч, а някои са специфични, свързани с конкретните ресурси на територията. Могат да се открият следните занаяти и домашни занятия, които биха могли да имат отношение към развитието на туризъм:

Грънчарство

Обработката на глина за производство на различни по форма и предназначение предмети, изпичането и украсата им, присъстват като битови практики в този район още от епохата на Неолита. Тук се включват съдове за битова употреба вкл. посуда, лампи и пр., с ритуални цели, скулптурни фигури, глинени плочки за облицовка, лични украшения и декорация и много други.

Метало-обработка

Присъства в различни форми, вкл. производство на оръдия на труда, оръжия, уреди за бита, съдове за съхранение и топлинна обработка, декоративни елементи и т.н. Като разновидност с известни вариации може да се посочи и бижутерството – обработка на злато, сребро и други метали.

Дърво-обработка

Един от най-старите занаяти в района. Явява се в различни разновидности:

Производство на дървени оръдия на труда – плугове, инструменти за оран, дръжки за сечива, преси и чукала и т.н.

Производство на предмети за бита, още известно в Кюстендилския край като „копанарство“ – дървени чинии, купи, прибори, ведра за вода, мляко, за биене на масло. Специална разновидност, жива и до днес, е производството на бъчви в различни размери.

Дърворезба – художествен занаят, приложим и към бита (мебели, тавани, украсени дървени съдове и пр.), и към обществено-религиозния живот (украса на обществени сгради, църкви – колони, иконостаси, икони, кръстове, скулптури и пр.)

Производство и обработка на текстил

Също един от най-старите занаяти / занятия в района, запазен и до днес. Явява се в много разновидности:

Килимарство – особено характерно за района на Кратово. Включва производство не само на килими, но и на черги, постелки, стенни пана за изолация и украса и т.н.

Боядисване на текстил и текстилни суровини – в първоначалния си вариант с природни източници и материали предимно от растителен и минерален произход; в по-нови времена с химически агенти.

Тъкачество, плетачество, бродерия – практикувало се е във всяка къща като женско домашно занятие, със съответните пособия и уреди (стан, хурка, чепкало и т.н.). Имало е и социална функция спрямо жените от една махала, които са се събирали на седянки да работят и да общуват. Едно от най-важните умения, които младите моми е трябвало да усвоят в родната си къща, преди да се омъжат и да занесат изработения от самите тях чеиз в къщата са съпруга си.

Обработка на кожи

Наричана сарачество в района на Кюстендил. Практикувала се е с цел производство на дрехи, но също и на покривала, постелки, чанти, мехове, подвързии и т.н.

Каменоделство

По-рядък занаят, обвързан с наличието на природни залежи от подходящи за ползване в дома и трудовата практика видове камък; изключително труден и опасен за практикуващите го.

Иконопис

В миналото е имало няколко иконописни школи с утвърдени традиции и стил на живописване в тази част на Балканския полуостров. Местните художници-зографи обичайно са били възпитавани в тези традиции, преди да се върнат да работят в родния си край.

Кошничарство

Общо название на група занаяти и занятия, свързани с плетенето на кошове, кошници, чанти, постелки, изолации на подове и пр. от царевична слама, върбови клони и друг подходящ материал. Особено типичен за района на Кюстендил.

Самарджийство

По-рядък и трудно усвояем занаят в целия целеви регион, но много престижен, тъй като конете са били сред най-ценените, скъпи и грижливо използвани домашни животни, така че производството на седла и такъми за конете е било изключително важно в практиката.

Традиционни практики и съоръжения от бита

В района има все още работещи старовремски съоръжения за пране или мелене на брашно. Част от културното наследство на Кочани е например работеща воденица в с. Бавчалук и валявица на река Бела близо до с. Костин дол. В община Крива паланка също има работеща валявица в с. Станци.

Говорейки за поминъци, животновъдството винаги е било важна част от бита на местните хора. Въпреки че днес е западнало заради обезлюдяването на планинските села, все още има селища с по-голям брой домашни животни. Такова е например с. Нивичани, общ. Кочани, където отглеждат стада от ок. 300 овце и кози и правят изключително вкусно сирене, засега само за лични цели.

В недалечното минало са се отглеждали предимно овце, по-малко кози, прасета, крави, биволи, коне и магарета. Стадата са били пазени или от членове на семейството (най-вече децата) или от овчари, грижещи се за по-голям брой животни, често в планината. През зимата животните са живеели в къщата и са били хранени с ечемик и овес. Кравите и козите са отглеждани предимно за мляко, от което се е правело сирене, масло и други продукти; овцете също, но са се стрижели и за вълна около Спасовден (40 дни след Великден). Воловете са отглеждани за земеделски дейности, прасетата – за месо. Повечето семейства са отглеждали и пчели за мед.

Земеделието също е традиционна част от местния бит, в тясна зависимост от терена. В по-равнинните части и досега се отглеждат предимно житни култури,

царевица и прочутият Кочански ориз. Овощарството е повсеместно, докато картофите са по-характерни за планинските райони.

Земеделските практики са били основани върху познанията за сезоните и годишните цикли. Земята се изорава след събирането на реколтата и се оставя така до следващата година, когато отново ще се засее жито. Макар че обикновено са въртели културите: жито – царевица – пшеница и т.н. Засяването се правело през октомври, след втората оран и след като семената са „осветени“ в църквата. Първо се е садяла ръжта; 2-3 седмици по-късно – житото; ечемикът се е садял рано през декември или дори следващата пролет, та да не измръзне. Овесът се е садял в края на февруари, фуражът за животните – напролет. Жътвата започвала две седмици преди Петровден, в средата на юли. Ожънатата реколта се връзвала на снопи и се оставяла за 2-3 дни да се „изпече“ на слънцето. Вършитбата се извършвала на специално място близо до къщата с голямо дърво в средата, за което се връзвали съответните домашни животни – коне, магарета или волове. Методът не се е използвал за ръж, защото стремежът е бил да се запазят стъблата за плетенето на рогозки и други подобни. Изчистените семена са се съхранявали в хамбари, повдигнати над земята, за да не овлажняват и да бъдат предпазени от гризачи.

Зеленчуковите градини са се правели в близост до вода. Отглеждали са лук, чесън, чушки, патладжани, зеле, праз, картофи и др., с цветя между лехите. Лозята са се правели на пясъчливи почви. Корените се заравяли в почвата за зимата и откривали рано през пролетта. На Деня на Св. Трифон Зарезан (рано през февруари), лозята са били зарязвани. През годината няколко пъти се е правела обработка с варов разтвор или друг подобен срещу паразити. За овощните градини са се ползвали неплодородните почви, които са неподходящи за зърнени култури. Отглеждали са се ябълки, круши, сливи, череши, праскови, орехи). Дините и пъпешите се садели рано напролет на богати почви, като се ползвали събрани семена от най-сладките плодове от предходната година.

Друга традиция, продължаваща до днес, е събирането на много недървесни продукти от природата; 67% от населението все още се занимава с тази дейност, а за 10% е основно занимание. Събират се горски плодове като боровинки и къпини, билки (коприва, липа, мащерка, кантарион и много други) и гъби.

Е. Традиционен фолклор

Музикален фолклор

Песенният фолклор на района включва песни за всеки важен случай в живота на местното население – за сватба, за оплакване, за различни празници. По Коледа и Лазаровден често се правят т.нар. „наричания“ – пожелания за здраве и късмет за всеки член от семейството, домашните животни, плодородие за нивите и посевите и т.н. Понякога се изпълняват от млади момичета, понякога от млади момчета, и са съпроводени с различни ритуали и игри. Предвид някои разлики в празничния календар на албанското население, най-вече в района на община Липково, се наблюдават и съответните различия в обредния музикален фолклор. Специфични песни са свързани с бита и различни житейски събития: оран, сеитба и жътва; събирания на момите и наричане за бъдещи съпрузи, седянки за изработване на чеизи и други подобни. Друг тип песни са предназначени за постигане на магически ефект, например предизвикване на дъжд при суша. Отделна група песни са предвидени само за танцуване на традиционните групови танци – хоро. Музикалният съпровод е най-вече от гайди и кепенета или гъдулки.

Традиционни носии

Традиционната носия в македонската част на целевия район включва тъмно-сива връхна дреха с малко украси от вълнени конци. Първоначално дрехите не са се боядисвали, което означава, че са били в оригиналния цвят на материала. Тъмните дрехи се появяват едва в края на 19 век; твърди се, че това е основно по хигиенни съображения; изработени са предимно от вълна, като женските могат да са и от памук. Долните ризи са бели, с проста кройка, изработени от лен, памук или коноп. Украсени са с дантела и бродерии. Мъжките пояси са предимно червени, с широчина до 20 см и ресни в двата края. В горещия сезон мъжете са покривали главите си с бели кърпи. Мъжките украшения са най-вече оръжия, напр. ножове; женските също са за защита, но по-скоро нематериална (смисълът им е ритуален). Албанският национален костюм има известна специфика, която може да се намери в селата от община Липково.

В българската част, женският костюм е включвал Сая – дълга връхна дреха от тъмно боядисана вълна, отворена на гърдите с изключение на 5-6 копчета за пристягане в талията, с тесни къси ръкави. Ризата отново е семпла, бяла, със съвсем

малко украса. В престилките се комбинират множество цветове – червено, оранжево, зелено, синьо и черно. Поясът е тъкан, тесен и дълъг. Кърпата за глава е от коприна, с ресни по края.

Мъжкият костюм също има бяла долна риза без украси. Панталоните са от кафяв вълнен плат, широки, подходящи си с елека, носен върху ризата. И двете са украсени с гайтани. Върху широкият и дълъг червен пояс се носи тесен кожен колан, на който понякога се закачат цветни кърпи. На главата се слага овчи калпак.

Традиционни празници и чествания

Традиционните чествания са доста сходни от двете страни на границата, като част от празничния цикъл (предимно зимния) се разминава по дати, в зависимост дали се отбелязва по „стар“ или „нов“ стил – например, Коледа в България е на 25ти декември, а в Северна Македония – на 7ми януари. Както вече беше споменато, има и известна специфика, свързана с празничния календар на албанското население в община Липково.

Бъдник / Бъдни вечер - Готви се специална вечеря, която отбелязва края на дългите коледни пости. Тя включва например специална погача със скрити „късмети“ за всеки член на семейството и нечетен брой постни ястия. Преди тържествената вечеря, стопанинът ритуално кани Господ да се присъедини към семейството на масата; на някои места просто оставят входната врата отворена. Трапезата не се вдига в края на вечерта, за да не се „вдигне“ и късметът на домакинството.

Сурва – ритуалът се изпълнява при настъпването на новата година от мъжки групи, понякога и момчета, които обикалят по къщите и пеят специални песни, като пожелават на всички здрава и успешна година. Носят дъбови криваци и дрянови сурвачки, с които „сурвакат“ всеки член от семейството със специални пожелания за здраве, късмет, берекет и т.н.

Хвърляне на кръста – изпълнява се на Йордановден (януари) и представлява ритуал, при който местният свещеник хвърля църковния кръст в река/водоем. Мъжете от съответното населено място имат възможност да се хвърлят във водата и да се състезават кой пръв ще хване и извади кръста. Следва мъжко хоро във водата.

Бабинден – също през януари, отдава се почит на жените, „бабите“, които помагат на новия живот да се появи на света. На някои места „бабата“ посещава родилките;

на други младите майки посещават „бабата“ заедно с децата си; на други се организира общо веселие с песни и танци на мегдана.

Прошки – известен още като Сирни Заговезни или Приклади, отбелязва се в неделята, седем седмици преди Великден. Палят се големи огньове по открити места и когато стане възможно, който желае може да ги прескочи за здраве. На някои места се извършва ритуалът „амкане“, при който плодове или варени яйца се окачат на конци от някое високо място и членовете на семейството се редуват да се опитват да ги хапнат без да ползват ръцете си. В този ден всеки може да поиска прошка от близки и приятели, които може волно или неволно да е обидил през годината.

Тодоровден – отбелязва се на първата събота на Великденските пости. Обичайно се организират надбягвания с коне и/или каруци, народни борби, музика и танци. На някои места това е бил денят за представяне на всички млади невести пред цялото село.

Лазаровден – отбелязва се на осмия ден преди Великден и е свързан с обичая „лазаруване“. Младите момичета изпълняват специални лазарски песни и обикалят по къщите на селото, наричайки и пожелавайки здраве, късмет и плодородие на всички.

Гергьовден – празнува се на бти май и е един от най-големите християнски празници. Свързан е с много ранни пролетни ритуали, вкл. първото извеждане на стадата на „зелено“ (на поляните да пасат първата пролетна трева), виене на венци за стадото и т.н. Задължително е яденето на ритуалното гергьовско агне – обичай, останал още от езически времена.

Рамазан байрам – празнични дни, отбелязващи края на месеца Рамазан (деветият месец в ислямския календар) – месец на изключително стриктен пост. Готвят се ритуални ястия, децата искат прошка от родителите си.

Еньовден – в края на месец юни, празник на лятото, слънцестоенето и магическата сила на растенията, набрани в този ден. Става се преди изгрев и се излиза на открити поляна, пълна с билки. Посреща се изгрева и се изпълняват специални ритуали. Поверието е, че билките, набрани с първата роса по изгрев слънце на този ден притежават изключителна целебна и магическа стойност; затова се плетат

венци, с които се закичват хора, животни, къщи и стопански постройки; билките също се сушат и се прибират за ползване по-нататък през годината.

Курбан байрам – мюсюлмански празник, свързан с обредно жертвоприношение, който отбелязва края на 10-дневно поклонение. Прави се курбан, четат се специални молитви, дават се дарения на бедните.

Есенният обреден цикъл също включва много интересни ритуали, като например т.нар. Вълчи дни (края на ноември), през които се спазват различни забрани, напр. да не се плете и тъче, да не се ползват ножици и т.н.; смисълът е да се предпазят стадата овце от хищници и други вреди. С Димитровден е бил свързан пък Мишият ден, в който се изпълняват различни дейности за защита на домовете и хамбарите от мишки.

Поверия и ритуали

Най-често те са свързани с обичайните цикли или периоди в човешкия живот, например:

Женитба – цикълът започва с ритуали по „сгледата“, където младите моми и ергени идват със семействата си да правят уговорки за сродяване, като често са ползвани посредници. Следва цикъл годишни ритуали, разменят се подаръци, уговаря се самата сватба. Сватбите са правени обикновено през есента или зимата, винаги в неделя, и са съпроводени с нов цикъл ритуали като „купуване на булката“, „бръснене на младоженеца“, „обуване на свекървата“ и т.н.

Раждане – от бременната жена не трябва да се крие нищо, особено храна; бременната жена не бива да краде; не бива да си реже косата и т.н. Дрешките на бебето не се оставят на простора по тъмно; родилката не излиза навън до 40ия ден след раждането и т.н.

Смърт и погребение – цикълът включва ритуали преди погребението, при погребението и след него. Някои са свързани с бдението и „изпращането“ на починалия в къщата му; с действия, които трябва или напротив – не трябва да се извършват, за да не бъде сполетян починалият от лоши събития в отвъдния живот.

Вярвания, свързани с животни – напр. да не се убива змия вътре в къщата, защото те са домашни пазителки.

Вярвания, свързани с растения – напр. да не се спи под върба, защото ще ви сполетят неприятности с бърбреците.

Вярвания, свързани с времето – напр. когато гърми, светците търкалят бурета по небето.

Вярвания, свързани с работа – напр. когато един човек трябва да подаде сърп на друг, сърпът не се подава в ръка, а се хвърля на земята, за да трябва получателят да се наведе да го вдигне; това е обичай против мързел.

Вярвания, свързани с дома – напр. да не се дава на съседа жив огън от домашното огнище, това е все едно да му се даде късмета на домакинството.

Митове и легенди

Районът е богат на митове и легенди. Има такива, които са характерни за целия Балкански полуостров (цяла България и Северна Македония); има и местни, много специфични, свързани с конкретно място, скала, връх или историческо събитие. Легендите разказват за царе и обикновени селяни, за герои и злодеи, за любовта и отношенията между хората. Някои легенди или народни приказки се знаят от всички, други са позабравени или любопитно се различават в подробностите от село до село. Особено популярни са преданията за възникването на имената на селищата, а най-многобройни са историите, свързани с времената на Османската империя и най-вече онези как местното население е успявало да надхитри окупаторите. Има и много легенди и предания, посветени на конкретни исторически личности (напр. Свети Иван Рилски, Свети Йоаким Осоговски) или митични герои като Крали Марко, известен като един от най-силните и смели юнаци по тези земи.

Съвременна култура

А. Културен календар

Освен съвременните празници, са отбелязани и някои традиционни прояви, които се честват навсякъде, но на някои места се отбелязват по по-специфичен начин.

Януари

01.01 – Кукерски игри в с. Жабокрът, общ. Кюстендил. Традиция, която се поддържа в района от столетия. Кукерските групи включват повече от 140 човека.

19.01 – Водици в гр. Крива паланка, общ. Крива паланка. Провежда се кулинарен празник Пифтияда, посветен на местното ястие Пифтия (малки „лодки“ от хляб, пълни с месо и различни подправки).

Февруари

24.02 – Ден на гр. Кратово, общ. Кратово. Празникът започва със сутрешна църковна служба в църквата „Свети Горги Кратовски“, последвана обикновено от културна програма. През последните години различни събития има и в предните дни – литературни представления, художествени изложби, спортни състезания и др.

Март

Началото на месеца – Поклонение на невестите, с. Конопница, общ. Крива паланка. Провежда се в неделята след Тодорица, наречена Тодорова неделя (първата неделя на Великденските пости). Центърът е църквата „Св. Теодор Тирон“, светецът-покровител на младите и на рода. Традицията е посветена на следващите поколения и е била прекъсната цели 33 години, преди да бъде възстановена неотдавна. Участват всички млади жени, които са се омъжили между предната Тодорица и сегашната. Обличат се в народни носии и оформят процесия заедно със свекървите си, за да се поклонят пред светеца и да бъдат благословени от местните свещеници за здраве и благополучие.

21.03 – Празник Кюстендилска пролет, гр. Кюстендил, общ. Кюстендил. Утвърден като Ден на самия Кюстендил, отбелязва се с богата културна програма с участие на популярни изпълнители. Избира се и царица на красотата и пролетта – девойка „Кюстендилска пролет“.

Май

17-24.05 – Майски празници на културата в гр. Дупница, общ. Дупница. През 2019 г. е 42-рото им издание. Включват литературни прояви, турнир по спортни танци, колоездачни обиколки, концерти, театрални постановки и др.

27-30.05 – Югозападен международен фолклорен фестивал „Мир на Балканите“, гр. Дупница, общ. Дупница. Фестивалът е регионален и обхваща градовете Дупница, Сапарева баня, Бобов дол, Кочериново и Кюстендил. През 2019 г. е 18тото му издание.

Краят на май – Общински празници на Сапарева баня. В тях се включва Международният фолклорен фестивал „Мома пее, гора се люлее“. През 2019та година е 5тото му издание.

Юни

Средата на юни – Национален фолклорен фестивал на обработените хора „Рила ни гледа“, гр. Дупница, общ. Дупница. През 2019та г. е 10тото му издание, вече има и международно участие, както и демонстрации на местни занаяти и други подобни.

Средата на юни – Фестивал „Рила пее и танцува“, гр. Рила, общ. Рила. Участват самодейци от области Кюстендил и Благоевград. През 2019та г. е 12тото издание.

17.06 – Джип-рали „Калин камен“, общ. Крива паланка. В оф-роуд похода участват не само джипове, но и крос-мотори и други подходящи возила. Традицията започва през 2009 г., когато събитието се провежда на 24.05. Маршрутът започва в гр. Крива паланка и достига до Царев връх, откъдето следва връщане към манастира „Св. Йоаким Осоговски“, с възможност за къмпингуване в м. Калин камен.

19.06 – Ден на черешата, с. Шатрово, общ. Бобов дол. Провежда се от 2010 г., засега с местно значение; включва изложение на производители на череши с награждаване на най-добрите и фолклорна програма.

Краят на юни – Празник на черешата в гр. Кюстендил, общ. Кюстендил. Програмата включва изложение на череши и други местни продукти, различни състезания напр. за най-красив щанд, богата фолклорна програма и пр.

Последната събота на м. юни – Международен събор „Славчето“ край с. Уши, общ. Трекляно. Сцената се издига на границата между България и Сърбия и участват изпълнители от двете държави. Традицията за празника се твърди, че произхожда още от времето на Османското владичество, така че е трудно да се каже кое поред е изданието през 2019 г.

Август

14-15.08 – Празник Панагия, гр. Кюстендил и съседни села, общ. Кюстендил. Свързан е с Празника на хляба, който се отбелязва на деня на Голяма Богородица.

15.08 (или близки до него дати) – Фолклорен фестивал „Струма пее“, гр. Невестино, общ. Невестино. Свързан с Деня на Голяма Богородица, през 2019 г. е 14тото му издание. Участват местни изпълнители и гости. Това е и празникът на самото Невестино.

16.08 – Ден на Свети Йоаким Осоговски, Ден на Крива паланка, общ. Крива паланка. Фактът, че двата празника са на една и съща дата показва дълбоката връзка, която съществува между града и манастира (светеца). Празникът включва множество културни и религиозни прояви.

Уикенд в средата на август – Международен фолклорен фестивал „Бобошевско веселие“, гр. Бобошево, общ. Бобошево. През 2019 г. е шестото му издание, няма конкурсен характер; участват изпълнители от България, Северна Македония и Сърбия. Обичайно се обвързва с Празника на моя град в Бобошево.

17-18.08 – Международен фолклорен фестивал „Нестия“, гр. Сапарева баня и курорт Паничище, общ. Сапарева баня. През 2019та г. е седмото му издание.

23-24.08 – Международен тамбурашки фестивал, гр. Куманово. През 2019та г. е юбилейното му 15то издание.

24-26.08 – Международен фолклорен фестивал „Свети Йоаким Осоговски“, гр. Крива паланка, общ. Крива паланка. Най-големият фолклорен фестивал в района на Осогово. Привлича участници от Северна Македония, България, Сърбия, Босна и Херцеговина, Словакия, Полша и други страни. През 2019та г. е 15тото издание на фестивала.

Краят на август – Джой фест в гр. Крива паланка, общ. Крива паланка. Фестивал за рок музика, популяризиращ както утвърдени, така и нови изпълнители на този стил музика.

Краят на август / началото на септември – Международен етно фестивал „Музика под рилското небе“, общ. Рила. Събира музиканти от много държави, вкл. Белгия, Швеция, Германия, Естония, Франция, Чехия, Словения и др., които свирят заедно

етно музика. Концертите се организират в околните села – Пастра, Смочево, Стоб, Бараково. През 2019 г. е 8мото издание на фестивала.

Септември

Средата на септември – Фестивал на шлагерната и старата градска песен „Пей сърце“, гр. Кюстендил, общ. Кюстендил. През 2019 г. е проведено 13-тото издание на Фестивала.

15-21.09 – Театрален фестивал „Св. Йоаким Осоговски“, гр. Крива паланка, общ. Крива паланка. Програмата включва както утвърдени постановки, така и авангардно театрално изкуство.

22.09 – Международен събор „Краище“, с. Бобешино, общ. Кюстендил. Фестивалът е фолклорен, тристранен – обединява участници от общините Кюстендил, Крива паланка и Босилеград (Сърбия).

21-23.09 – Фестивал „Балканска черга“, с. Шишковци, общ. Кюстендил. Провежда се вече 7 години и се организира от местна неправителствена организация. Програмата включва фолклорни изпълнения от района и гостуващи изпълнители, демонстрации на занаяти, аматьорски борби, кулинарни дегустации и др.

Краят на септември – Празник на плодородието в гр. Кюстендил, общ. Кюстендил. Протича по подобие на Празника на черешата, но е посветен на всички плодове, които земята на този район дава на хората му. През 2019 г. е 12тото издание на празника.

Краят на септември – Международен детски музикален фестивал „Златни ябълки“, гр. Кюстендил, общ. Кюстендил. Ежегоден фестивал, който се организира за 16ти път през 2019 г. Участват деца от Кюстендил, но също от цяла България и други страни.

Октомври

19-20.10 – Международен фестивал на мъжките хорове „Св. Иван Рилски“, гр. Дупница, общ. Дупница. Обвързан е с Празника на града на 19ти октомври. През 2019та година е 10тото му издание.

Ноември

16.11 – Компирияда в гр. Кратово, общ. Кратово. Празник на местния сорт картофи и изобщо чистата храна, която се произвежда в района. Прави се изложение на местните производители, съпроводено с културно-музикална програма.

Декември

Началото на декември – краят на февруари – Кратун месец в гр. Рила, общ. Рила. Известен като „най-дългият“ месец от 99 дни, посветен на производството на вино. Отбелязва се от повече от 100 години и името е свързано с особен местен сорт тикви, които се ползвали като черпаци за пиене на вино. Обхваща целият празничен зимен цикъл, включително конкурси за най-добро червено и бяло вино.

Б. Кухня

В съвременната кухня на целевия район има много традиционни съставки и рецепти. Така например, по традиция основната съставка в менюто на местните хора са зърнените храни – ръж за по-бедните семейства и жито (често смесено с ръж, ечемик и овес) за по-заможните. В делничните дни основната храна е бил хлябът, който е също и основно ритуално ястие по празници като Коледа, Великден, сватби, погребения и др. Делничният хляб се прави с мая, а обредният – без и е украсен по специален начин. Кухнята включва доста различни ястия от брашно, най-простото от които е кашата, наричана „скроб“ в района на Крива паланка. В по-бедния вариант се прави само с вода и сол; в по-богатия се добавя пържен лук с червен пипер и масло. Сред традиционните тестени ястия са зелникът (баница със спанак и всякакви други ядивни зелени растения), юфката и трааното, тиганиците и много други. Житото се вари на цели зърна и с обредни цели, напр. със захар за помени.

От царевичата се прави качамак в различни варианти – само с масло, със сирене, с бекон, с пържено месо и пр. Зеленчуците често се съхраняват за по-продължителна консумация като се сушат, маринуват или готвят под формата на лютеница, айвар, пинджур и др. С хляб се ядат готвени ястия с много сос, най-често безмесни. Месо по традиция се е ядало само в почивните дни. Популярни са яхниите с картофи и грах, или сушени сливи, праз и ориз. Широко се използват млечните продукти, от краве, овче и козе мляко. Плодовете също се обработват за по-продължително съхранение; сушени или варени на компот и различни сладка, конфитюри и мармалади.

В различни части на територията има специфични рецепти като например Симид (малки хлебчета, приготвяни по специален начин в специфични форми) и Сарамскалия (баница с овче мляко и лук) в Крива паланка. В Кратово се прави Пастърмалия със сушено свинско и къцана сол (сол смесена с различни сушени пролетни билки) по специална местна рецепта. В Кюстендил пък има специална традиция за приготвяне на хляб от лимец.

Някои местни рецепти:

Сарамскалии – замесва се тесто от 700 г. бяло брашно, 5 лъжици масло, сол и вода. Разделя се на 16 топки. Всяка се разточва на кръгче с диаметър ок. 20 см. Намазват се с масло и се слепят по 8 едно върху друго. Двете половини се разточват на правоъгълници 80 x 40 см и всеки се реже на три части, които се навиват като кифлички при постоянно мазане с мазнина. Всяка кифличка се слага в отделна тавичка и се реже на 7, пече се 30 минути на 200°C. Вади се, залива се с кисело мляко, сметана и накълцан лук със сол, след което се допича за 5 минути.

Мучкалица – 500-700 г свинско се изпържват в загрято олио. Точно преди месото да стане готово се добавят накълцан лук или праз и малко чушки. Когато са готови, се добавят нарязани домати и гъби, магданоз и дафинов лист, сол и по желание малко червено вино. След 10 минути ястието е готово за сервиране.

Кратовска пастърмалия – 300 г. брашно се смесват с 30 г мая, малко захар, сол и вода; омесват се и се оставят да втасат. След това тестото се измесва повторно и се изчаква още малко. Когато е готово, се разстила в тава за печене (една голяма или няколко по-малки) и се пълни с накълцано месо, лук и по желание подправки или други продукти. Пече се при 300°C, консумира се с червено вино.

В. Съвременни изкуства

Национална галерия „Владимир Димитров – Майстора“, гр. Кюстендил

Един от 100те Национални туристически обекта на България. Владимир Димитров, наричан още Майстора, е един от най-големите художници на България и е родом от Кюстендил. Първата експозиция на 50 от неговите творби е създадена през 1944 г. в джамията Ахмед Бей. През 1959 г. става част от Художествена галерия Кюстендил, в сградата на Еврейската синагога. Сегашната сграда е изградена през 1972 г. в чест на 90тата годишнина от рождението на Майстора. Съдържа близо

3400 творби, от които 1357 са дело на Владимир Димитров. Има осем изложбени зали, 1 семинарна зала и още две зали за временни експозиции.

Общинска художествена галерия – гр. Дупница, общ. Дупница

Намира се в т.нар. Околийска къща, местен архитектурен Паметник на културата. Разполага с фонд от над 1000 картини, вкл. съвременно изкуство.

Художествена галерия „Евтим Томов“, с. Трекляно, общ. Трекляно

Представя най-добрите творби (графики) на художника Евтим Томов, професор от Националната художествена академия, роден в Трекляно.

Пленери и школи

Втората половина на май – началото на юни – Международна академия за камерна музика в гр. Кюстендил, общ. Кюстендил. Събира заедно студенти от България и САЩ; програмата включва лекции, обсъждания и срещи, но също и много различни концерти.

9-14.06 – Детски пленер „Лазар Софиянов“, гр. Кратово, общ. Кратово. Посветен на специфичната архитектура на Кратово, продължава 5 дена. Участват деца на възраст до 16 г., като от 2008 г. насам се включват и деца от България.

08-14.08 – Арт-колония „Куманово“ при Мемориалния комплекс АСНОМ, общ. Куманово. Живописен пленер, в който участват художници от различни държави; през 2019та г. е 45тото му издание.

Краят на август – Международна арт-колония (пленер) „Карпино“, свързана с едноименния манастир в село Орах. Участват художници от различни държави. През 2019 г. е 17тото й издание.

Септември – Международен арт-пленер „Свети Йоаким Осоговски“, традиция от вече близо 30 години. Проявата събира творци от близо и далеч, вдъхновени от прекрасната природа и духовна атмосфера на Осоговския манастир.

Групи и институции, пазещи и развиващи местния фолклор и изкуствата

В община Бобов дол: 16 читалища; ансамбъл за народни танци, танцов състав за ромски фолклор; 2 фолклорни певчески групи, 2 школи за народни танци, 2 групи за автентичен фолклор; групи за модерен балет и аеробика; клуб по гобленарство;

кръжоци по готварство, шев и кройка и ръкоделие; 2 школи по рисуване и 2 по тамбура; театрален състав; езикови школи; състав по художествено слово.

В община Бобошево: 4 читалища; 3 групи за автентичен фолклор, 2 кръжока за художествено слово, един смесен хор, духова музика, театрална група, женски и детски танцов ансамбъл, детска вокална група, клуб по спортни танци, клуб на самодееца, арт-кръжок.

В община Дупница: 13 читалища; общински духов оркестър и общински мажоретен състав; четири хора – мъжки, смесен, момчешки и туристически, 2 фолклорни танцови ансамбъла, 2 танцови формации за съвременно танцово изкуство, 4 детски вокални групи, 1 детска сатирична група, детска фолклорна група, група за стари градски песни; 2 самодейни кукерски групи.

В община Кочериново: 6 читалища; детски театрални формации, 2 танцови състава, музикална школа, еко-клуб; група за автентичен фолклор, детска театрална школа.

В община Кюстендил: 41 читалища; китарен оркестър и клуб „Любители на класическата китара“; 3 детски танцови ансамбъла и 3 фолклорни формации; детска вокална формация и 2 народни хора; акапелна фолклорна формация; школа за автентични ромски песни и танцов ансамбъл; 3 детски музикални школи с класове по китара, цигулка, пиано, флейта, акордеон, народно пеене, поп и класическо пеене; 4 фолклорни танцови формации за възрастни и 7 групи за автентичен фолклор, 1 кукерска група и 1 група Лазарки; 7 арт-студии / школи по изобразителни и приложни изкуства, 2 фотолюбителски кръжока; 3 шахматни клуба; езикови школи; 4 литературни клуба; кръжок по художествено слово; театрална студия, рок-група и звукозаписно студио; 2 формации за съвременни танци; природолюбителски клуб

В община Невестино: 7 читалища; 3 групи за автентичен песенен фолклор; детски танцов състав.

В община Рила: 3 читалища; състав за стари градски песни, детска вокална група и фолклорен танцов състав; женска и детска групи за автентичен фолклор, театрална група и мъжка певческа група.

В община Сапарева баня: 4 читалища; 6 фолклорни групи и един фолклорен ансамбъл, група за народни танци, школи по пиано и художествени изкуства.

В община Трекляно: 6 читалища; нямат клубове или самодейни групи.

В община Кратово: 1 активен КУД (Културно-уметничко дружество, или културно дружество, към тях обичайно има различни фолклорни и други групи)

В община Крива паланка: 3 активни КУД

В община Куманово: 6 активни КУД и 3 танцови ансамбъла

В община Старо Нагоричане: 1 активен КУД

АНАЛИЗ НА ОБЕКТИТЕ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Този анализ е направен изключително от гледна точка на развитието на туризъм в целевия регион. Затова считаме за необходимо да въведем някои уточнения и дефиниции за целите на настоящия документ, тъй като в международната и национална теория и практика съществува изключително разнообразна терминология.

Туризм – според Световната туристическа организация, туризмът представлява „дейности от хора по време на престоя им, на място извън постоянното им местожителство за период по-кратък от година, свързани с развлечения, бизнес или други цели“. Тази дефиниция повече или по-малко отразява и обобщава съществуващите многобройни други дефиниции, така че може да се приеме за подходяща за целите на този документ.

Културен туризм – най-широкото и смислено определение на понятието е „туризм, чиято цел е разглеждане / посещение / запознаване / общуване с културното наследство на дадено туристическо място. Факт е обаче в съвременния туризм, че много често целта на туристите не е еднозначна; например хората, посещаващи Осоговския манастир, биха се разходили в планината към Калин камен, ако им се предложи и имат необходимото време. Затова в дефиницията за културен туризм вероятно има смисъл да се добави думата „основна“, т.е. „туризм, чиято основна цел е ...“. Разбира се, в този случай е важно да се дефинират и понятията „наследство“ и „културно наследство“.

Наследство – извън тесния (личностен) смисъл, който може да се намери в утвърдени международни речници и най-общо означава „собственост, която може да бъде получена от или предадена на други лица“, наследството за по-големи групи хора може да се разбира като материални или нематериални ценности, които са дошли до нас от предишни поколения и/или има смисъл да бъдат предадени от нас на следващите поколения. Разбира се, използването на самата дума „ценност“ вече означава, че разбирането за общо наследство няма да бъде еднакво за отделните членове на дадената група хора, но тук като коректив се намесва и времето, което по естествен път отсява ценностите, чието значение е по-голямо. Всичко това при условие, че самата човешка дейност не уврежда и разрушава обекти на наследството.

Културно наследство – в горния смисъл се добавя уточнението, че става въпрос за ценности на материалната или нематериална човешка култура.

Туристически продукт – съвкупност от всички основни (настаняване, хранене, транспорт) и допълнителни (възможности за свободното време, преживявания, атракции) туристически услуги на дадено място. Когато акцентът е поставен върху услуги, базирани на културното наследство, можем да говорим за културен туристически продукт, или продукт на културния туризъм.

Устойчив туризъм – напоследък много се злоупотребява с това понятие, тъй като е модерно и придава определена стойност на документи, планове, стратегии, проекти и пр. В най-опростения си вид, то означава туризъм, който не уврежда своите ресурси (особено природното и културно наследство), като същевременно носи икономически ползи за местните общности.

Анализът на културното наследство на целевия регион в настоящата Стратегия е насочен към оценка на потенциалите и възможностите за развитие именно на устойчив туризъм. Поради това в анализа са включени и аспекти, които не са пряко свързани с това културно наследство, но са от значение за развитието на устойчивия туризъм. Например транспортна достъпност и състояние на общата инфраструктура, качество на човешките ресурси за развитие на туризъм и пр. С термина „обекти“ на културното наследство по-долу обобщаваме както недвижими паметници (напр. църкви, праисторически селища), така и движими

паметници (напр. находки от археологически разкопки, изложени в музеи) и проявения на нематериалното наследство (напр. фолклорни песни и танци).

Предимства

- Разглежданият район е наситен с обекти на културното наследство от всякакъв тип и вид, достатъчни като ресурс за сглобяването на качествен туристически продукт.
- Сред тези обекти има такива с национално (за всяка от двете държави) и над-национално значение, които могат да се ползват като притегателен фокус за широк кръг посетители.
- Макар голямата част от обектите да са не-уникални за България, Северна Македония и дори Балканския полуостров, те са достатъчно интересни, за да бъдат сглобени в туристически услуги и продукти, които да бъдат уникални за целевия район.
- Достъпът до повечето обекти е достатъчно добър, за да осигури лесното им и безопасно включване в туристически услуги и продукти.
- Целевият район е богат на много други ресурси, които могат да осигурят диверсификация (разнообразяване) на културния туристически продукт, напр. защитени природни територии, интересни скални феномени, водопади и водни обекти, ендемични растителни и животински видове и пр.
- Нивото на развитие на основните туристически услуги и по-специално местата за настаняване и хранене е достатъчно за развитието на интегриран туристически продукт на региона.
- Географското разположение на целевия район е благоприятно от гледна точка на емитиращи пазари. Особено важна е близостта до двете столици София и Скопие, представляващи най-големите пазари на вътрешния туризъм за двете държави – България и Северна Македония.
- Пътната и транспортна достъпност до района е добра, като следва да се споменат международните летища в София и Скопие, автомагистрала

„Струма“ в българската част и Пан-европейски транспортен коридор 8, свързващ Адриатическо с Черно море и минаващ от Скопие към София през Куманово, Крива паланка, Кюстендил и Дупница.

- Състоянието на общата инфраструктура, търговията и обществените услуги е достатъчно добро, за да позволява сглобяването и реализацията на качествени туристически продукти.
- Районът разполага с места, представляващи дългогодишен и сериозен фокус на туристически интерес, например Рилският манастир или манастирът на Свети Йоаким Осоговски. Към тях трябва да се добавят и места с по-малки и/или непостоянни обеми на посещаемост, която все пак съществува – за пример могат да се дадат някои утвърдени фолклорни прояви, привличащи голям брой участници и зрители към не-туристически дестинации, но веднъж годишно. Установените туристопотоци към тези места могат да се използват за постепенно развитие на други части от територията.
- Съществуват достатъчни човешки ресурси за развитието на качествен съвременен туристически продукт. Следва да се спомене и волята на местните власти за такова развитие, изразена в съществуващите приети стратегически и планови документи.

Предизвикателства

- Обектите на недвижимото културно наследство, както и носителите на движимото и нематериално такова са неравномерно разпределени по територията на целевия район. Това създава известни затруднения при сглобяването на общ туристически продукт.
- Голяма част от обектите са само с местно значение, което затруднява привличането на по-широк кръг посетители.
- Много от обектите са недостатъчно проучени, което силно ограничава възможностите за внасяне на смисъл и значение при разработването на атрактивни и продаваеми туристически услуги, базирани на тези обекти.

Това се отнася в еднаква степен за материалното и нематериалното културно наследство.

- Много от обектите, най-вече тези на недвижимото културно наследство, са в недостатъчно добро състояние сами по себе си и за включване в туристически услуги и продукти. При някои вече се наблюдава загуба на културно наследство, като например унищожаване на стенописи в някои по-отдалечени църкви поради течове по тавани и стени. Освен че така са неатрактивни от гледна точка на туризма, в някои случаи могат да бъдат и опасни за посетителите.
- До някои от обектите няма добър / лесен / безопасен достъп. Това се отнася предимно за недвижими обекти извън населените места, и то по-отдалечени такива.
- Много от съществуващите други (извън културните) ресурси за развитие на туризъм в целевия регион също не са в достатъчно добро състояние, достатъчно проучени или с лесен и безопасен достъп, напр. интересни ждрела на реки или водопади високо в планината.
- В района има места, където нивото на основните туристически услуги (настаняване, хранене) е изключително ниско или те дори липсват изобщо. Въпреки че това не представлява непреодолима пречка за развитието на интегриран туристически продукт, тъй като могат да се осъществяват комбинации с местата, в които тези услуги са развити, в някои случаи тази липса може сериозно да ограничи възможностите на конкретна мини-дестинация.
- По отношение на пътно-транспортната достъпност до целевия регион, следва да се спомене недостатъчната обезпеченост откъм железопътен транспорт, както и недоброто състояние на част от пътищата извън основните артерии и особено към отдалечени населени места и обекти.
- Въпреки че състоянието на общата инфраструктура, търговията и обществените услуги не представлява непреодолима пречка за развитието на устойчив туризъм в района, на места нивото е под очакваното за 20те

години на 21ви век. Особено важна за съвременния турист например е бързата и безпроблемна връзка с Интернет във всяка точка от неговото пътуване.

- Голямата част от територията на целевия регион няма развит туризъм от никакъв тип, което означава липса на традиции и опит и необходимост от влагане на повече усилия за развитие.
- Във връзка с горното се отчита липса на достатъчно (достатъчно качествен) туристически персонал, който да осъществява посрещането и обслужването на туристите. Това е особено важно за местата, в които няма развит туризъм.

АНАЛИЗ НА ВЪЗМОЖНОСТИТЕ ЗА ВАЛОРИЗАЦИЯ НА КУЛТУРНИТЕ РЕСУРСИ И СВЪРЗВАНЕ НА СЪОТВЕТНИТЕ СЕКТОРИ ОТ ТУРИЗМА-КУЛТУРАТА-БИЗНЕСА

Преглед на съществуващите планове и стратегически документи в целевия район (общински планове за развитие, програми за развитие на туризма, проучвания върху културното наследство и т.н.) показва отчитането на следните обобщени възможности за развитие на туризъм, базиран на културното наследство:

Община Бобов дол: проучване на всички обекти на културното наследство; реставрация, консервация и пр.; осигуряване на достъп; обозначаване; провеждане на маркетингови и рекламни кампании; създаване на Туристически информационен център; провеждане на фестивали; обучения на кадри; сътрудничество със съседни региони; привличане на подходящи експерти.

Община Бобошево: проучване на археологическите и историческите забележителности и публикуване на събраната информация; възраждане на местните традиции и обичаи, опазване спецификата и самобитността на традиционния бит и култура и на околната среда; изготвяне на регистър на туристическите и природните забележителности и неговото популяризиране; подкрепа за реализация на традиционни и иновативни културни събития.

Община Дупница: осигуряване на сграда за общинския музей – експониране на събраните материали; изграждане на многофункционална зала за провеждане на различни събития; завършване на археологическите проучвания на важни обекти; организиране на иновативни културни прояви и културна инфраструктура; провеждане на подходящ маркетинг; създаване на фестивална марка „Произведено в Дупница“.

Община Кочериново няма специални набелязани мерки във връзка с културното наследство.

Община Кюстендил: ремонт на читалищата; поддържане и социализация на обектите на културното наследство; обогатяване на културния календар.

Община Невестино: разработване на програма за развитие на туризма и специализирана устройствена схема; създаване на интегриран туристически продукт; организиране на културно-туристически прояви; участие в борси и панаири, маркетинг; портал за Невестино; обучения на кадри; експониране и социализация на обекти; развитие на туристическата инфраструктура.

Община Рила: проучване, картиране на обектите на културното наследство; създаване на местен фонд с нематериално наследство и тематични експозиции в читалищата; организиране на международен фестивал на християнската хорова песен; реставрация и консервация на паметниците на културата; благоустрояване на средата; поддържане и модернизация на читалищата; развитие на културни маршрути; създаване на интегриран туристически продукт; създаване на Посетителски център с възстановки на живота на Св. Иван Рилски, детски кътове, занаятчийски работилници; в Бабинска махала – мултимедиен духовен център; разкриване на музей „Спортела“, посветен на римското културно наследство в града и района; превръщане на културния календар в туристически плюс нови прояви като панаир на занаятите; създаване на демонстрационна винарна и програми за участие на туристи във винарски дейности; развитие на човешките ресурси по всички възможни начини; междурегионално, трансгранично и транснационално сътрудничество и работа в мрежи; маркетингови проучвания и годишни маркетингови програми; интегриран туристически портал и профили в социални мрежи, клипове,

пътеводители, печатни материали; участие в изложения; опознавателни турове за журналисти и туроператори; медийна реклама, външна реклама, производство на сувенири.

Община Сапарева баня: завършване на археологическите проучвания на важни обекти; ремонт и реновиране на обекти където е необходимо; подобряване на достъпа до обектите; създаване на електронен регистър на културното наследство, създаване на Туристически информационен център, разкриване на инфо-портал на Сапарева баня; участие в борси и панаири

Община Трекляно: разработване на Програма за развитие на туризма; създаване на интегрирани продукти; възстановяване, експониране на атракции и осигуряване на достъп до тях; осъществяване на подходящ маркетинг; създаване на Културно-информационен център – Трекляно.

Североизточен планов регион на Северна Македония: развитие на институционалната рамка за опазване на културното наследство и повишаване на институционалния капацитет за неговото правилно стопанисване; създаване на консервационен център в Куманово с клонове в Кратово и Крива паланка; преценка и класифициране на всички обекти на културното наследство – движими и недвижими; завършване на археологически и други проучвания, където са необходими; разширяване на мрежата от музеи в района; поемане на отговорност за обектите на наследството от страна на местните общности; осъществяване на интегрирана политика на опазване на културното наследство и неговото устойчиво ползване; развитие на човешките ресурси за опазване на културното наследство и развитието на туризъм; стимулиране развитието на публично-частни партньорства в тази сфера; стимулиране на културната идентичност на района като маркетингово предимство; извършване на пазарни и маркетингови проучвания; поддържане на туристически портал за района и на информация за Североизточния регион в националните сайтове и портали.

Анализът на набелязаните от експертите и местните власти възможности за местно развитие чрез валоризиране на културните ресурси и свързване на съответните сектори от туризма-културата-бизнеса показва, че в региона като цяло има правилна и много-обхватна визия за опазването, развитието и

оползотворяването на културното наследство, обвързано с развитието на устойчив туризъм и осигуряване на поминъци за местните общности. Отчетени са различни аспекти на процеса на развитие на туризъм, базиран на културното наследство. Осъзната е необходимостта от възможно най-пълно проучване и документиране на всички видове обекти на наследството. Оценена е нуждата от поддръжка, осигуряване на достъп и правилно експониране, както и от осигуряване на подходяща информация за посетителите. Не се подценява важноста на човешките ресурси в развитието на културен туризъм – както тяхната квалификация и подготовка, така и сътрудничеството и работата в мрежи. Отчитат се тенденциите в съвременния туризъм и търсенето на интегрирани туристически продукти. Не на последно място се отделя важно внимание на дейностите по маркетинг и промоция, с техните съвременни аспекти като интернет-портали и социални мрежи.

На този фон, усреднените общи нива на развитие на туризъм и в частност културен туризъм в целевия регион, могат да се обяснят с факта, че много от добре планираните дейности и мерки остават само на хартия, т.е. плановете и стратегически документи остават често с пожелателен характер. Въпреки немалкото осигурено финансиране през последните години за стимулиране на устойчив туризъм, включително чрез проекти за трансгранично сътрудничество, в голямата част от целевия район туристическите посещения са на незадоволително равнище, а състоянието на много обекти на културното наследство е лошо.

Причините за това вероятно са комплексни, но може би най-важната са слабите между-секторни връзки. Общините са носители на стратегическите визии за развитие и имат възможности да създават условия, в които да работи бизнесът, но не е тяхна функция да развиват бизнес – какъвто е туризмът. Бизнесът от своя страна, включително потенциалните доставчици на услуги сред местните общности, често не обръщат внимание на стратегическите и политически насоки за местно развитие; не виждат „голямата картина“. А сътрудничеството и работата в екип или мрежа, макар и осъзнато като необходимост, все още не се реализира съвсем на практика.

Анализът на възможностите няма да е пълен без отчитане на реално или потенциално съществуващи рискове за успешната валоризация на културното наследство при развитието на туризъм. Рисковете са аспекти на външната среда, които като правило се проявяват независимо от нас, но могат да бъдат предвидени, понякога предотвратени или най-малкото минимизирани.

Реален риск е пренебрегването на нуждите от опазване на конкретни обекти на културното наследство от страна на компетентните държавни органи и в България, и в Северна Македония. Вече отчетеното лошо състояние на някои подобни обекти в целевия регион се дължи именно на такова пренебрегване. В същото време съществува своеобразен „монопол“ над стопанисването на културното наследство, който поставя ограничения пред неговата валоризация – например невъзможността да се създават частни музеи. Излишно усложнените административни процедури при управление на музейните дейности (и други културни дейности) също поставят под риск успешната валоризация на наследството.

Вандализмът във всички свои форми представлява огромна заплаха за обектите на културното наследство. Тук причисляваме иманярството – ограбването и унищожаването на недвижими културно-исторически обекти; хулигански прояви спрямо създадена посетителска инфраструктура; трансформацията до степен кич на образци на нематериалното наследство и пр.

Много важен риск, който следва да бъде отчетен, е външният натиск за неустойчиво развитие на туризъм в региона. Обичайно този риск се проявява при наличие на големи икономически интереси към изчерпване на ресурсите на дадени местни общности, без грижа за самите общности или тяхното природно и културно наследство. Неустойчиво развитие на туризма се наблюдава и при неотчитане на поемната способност на туристическите дестинации, при което прекомерното туристическо натоварване застрашава местните ресурси и понякога стила на живот на местните общности.

СТРАТЕГИЧЕСКА ЧАСТ

СТРАТЕГИЧЕСКИ ЦЕЛИ

Обща стратегическа цел

Развитие на устойчив туризъм, базиран на културното наследство на целевия трансграничен регион и съответно подпомагащ неговото опазване

Специфични стратегически цели

1. Създаване на подходяща среда за развитието на устойчив културен туризъм
2. Подпомагане опазването на културното наследство с всички възможни средства и методи

СТРАТЕГИЧЕСКИ МОДЕЛ ЗА ИНТЕРВЕНЦИЯ ЗА РАЗВИТИЕТО НА КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ В ТРАНСГРАНИЧНИЯ РЕГИОН

Нови модели за приложими и щадящи наследството дейности в туристическия сектор

В международната практика съществуват много нови модели, демонстриращи как културното наследство може да се ползва по устойчиви начини, за да се развива качествен и атрактивен туристически продукт. Част от тези модели касаят самото първоначално, а след това и текущо планиране на развитието. Тенденциите са то да става по модел с широко гражданско участие, т.е. с въвличането на всички заинтересовани страни от/на територията – местни власти и местни/регионални звена на централни институции; туристическия и свързания с туризма бизнес, неправителствените организации, работещи в тази сфера, културните и образователни институти; медиите. Така се гарантира отразяването на интересите на всички участници, а също и общата „собственост“ върху разработените планове. Това пък, от своя страна, гарантира общата воля и мотивация за изпълнение на плановете, така че те да не останат само на хартия.

При някои модели се експериментира с общото управление на културните туристически дестинации. По примера на концепцията за биосферните резервати на ЮНЕСКО, където около една строго защитена централна зона се оформят цели слоеве от икономически дейности, ползващи природните ресурси по устойчив начин, се създават и културно-туристически региони, в центъра на които са един или няколко ценни културни обекта (в нашия случай това биха могли да бъдат Рилския манастир и манастирът „Свети Йоаким Осоговски“), около които се групират множество други обекти, продукти и услуги с обща регионална идентичност. Моделът в момента се тества в Гърция, където се създават т.нар. DMO (Destination Management Organizations или Организации за управление на дестинациите), обединяващи всички свързани с темата сектори на обществото на съответната територия.

Друга група иновативни модели са свързани със същността на туристическия продукт, базиран на културното наследство. Най-общо се цели да се отговори на очакванията на съвременния турист, който пътува, за да търси преживявания и да си създава спомени. Очевидно е, че той не може вече да бъде просто информиран за даден обект на наследството, да му се разкаже историята на този обект и да му се цитира списък с дати и имена на хора, които не му говорят нищо. Посетителят няма да стои и да слуша, ако не му е интересно, просто защото е платил за тази услуга. Съществува цял нов инструментариум за развитие на съвременни туристически услуги, базирани на наследството, които да отговарят на съвременното туристическо търсене. Той е разгледан в детайли в следващата глава.

Много иновативни модели се прилагат в областта на маркетинга на културно-туристическите продукти и услуги. Те са свързани най-вече с е-маркетинга или електронния маркетинг, който е обвързан с Интернет като среда и придобива нарастващо значение. Очаква се в недалечно бъдеще той да измести изцяло старите традиционни форми на маркетинг.

Важни са също моделите, при които са прави оценка и мониторинг на т.нар. поемна способност на туристическите дестинации. Това е научно-практическа система от показатели, които дават комплексна оценка на това колко посетители може да „поема“ една територия за единица време, преди туристическото

натоварване да започне да я уврежда. Целевият трансграничен район между България и Северна Македония със сигурност е далеч от подобни гранични стойности, но правилният подход би бил поемната способност да се изчисли преди да се вложат усилия за развитието на туризъм и състоянието да се следи постоянно в процеса на развитие. Иначе съществува рискът да се пропусне момента, в който поемната способност на територията бъде достигната или дори надхвърлена.

Избор на стратегически модел за интервенция в целевия регион

Препоръчаният стратегически модел за интервенция за развитието на културен туризъм в трансграничния регион е прилагането на принципите на интерпретацията на наследството към всички услуги и продукти, които бъдат разработени. Причините за този избор са следните:

1. Създадените по този начин услуги и продукти са по-атрактивни, по-забавни и по-динамични. Те създават преживявания и спомени и отговарят на очакванията на съвременния турист.
2. Интерпретацията носи добавена стойност както към културното наследство, така и към туристическата услуга.
3. Тази методология позволява оползотворяването на обекти на културното наследство, без да са задължителни физическите интервенции във/по тях.
4. Чрез интерпретацията у посетителите се създава специално отношение към дадения район, местната култура и местните хора, което допринася опазването на културното наследство да стане естествено желание и потребност, а не законово наложено ограничение.

Какво представлява интерпретацията на културното (и природно) наследство?

Тя може да се определи като превод на фактологичната информация за наследството на език, разбираем и интересен за публиката. Тоест, интерпретаторът не учи публиката и не я информира относно даден обект, а предава послания за ценността на същия този обект, като същевременно

забавлява гостите. Те в общия случай не са предварително заинтересовани, подготвени и мотивирани да възприемат, нито са длъжни.

Интерпретацията притежава следните качества:

- Тя е забавна, доставя удоволствие. Изисква неформална атмосфера (използва се разговорен стил; не се гледат бележките; не се използват похвати, напомнящи на публиката за училищното образование или традиционните музейни беседи)
- Интерпретацията разчита на участието на публиката; за целта има вълнуващ инструментариум, включващ игри, състезания, драматизации, смяна на похвати и сцени, хумор, музика и пр.
- Интерпретацията е съобразена с публиката. Тя е смислена, т.е. говори нещо на публиката; свързана е с неща, които публиката познава. За целта се използват примери, аналогии и сравнения.
- Интерпретацията е лична, т.е. свързана не само с неща, които публиката познава, и с неща, към които публиката има отношение, неща от нейния живот и опит. Препоръчително е да се набляга на т.нар. глобални ценности, например любов, война, семейство и т.н.
- Интерпретацията е структурирана. В нея има йерархия на идеи (не повече от 5 основни идеи) и акценти.
- Интерпретацията има тема и предава послания. Последните са особено важни, защото именно тях запомня публиката, а не голите факти. Посланието е централната или ключова идея на дадена презентация. Тя трябва да бъде формулирана като кратко, просто и завършено изречение; да съдържа само една идея; да разкрива общата цел на презентацията; да бъде специфична и да е формулирана по интересен, т.е. ангажиращ вниманието и запомнящ се начин. Например, ако темата е манастирът „Свети Йоаким Осоговски“, посланието може да бъде: „Нито един голям строеж не е бил завършен за един ден“ или пък „Йоаким Осоговски е бил удивителна личност, освен обичан светец“.

- Интерпретацията разказва истории, които имат начало, завръзка, развитие, апогей и финал.

Примерни похвати от инструментариума на интерпретацията, които се ползват от интерпретаторите (водачите, екскурзоводите, аниматорите):

1. Да се усмихваме. Усмивката показва удоволствие в повечето култури. Настроението на интерпретатора се предава на публиката. Ако той изглежда сякаш се забавлява, и публиката ще се чувства така. Ако е прекалено сериозен, и атмосферата ще е напрегната.
2. Използване на активен залог. Глаголите са силата на езика и трябва да бъдат ползвани като такава. Например: “Протосеваст Хрелъо е построил тази кула”, а не “Тази кула е построена от Протосеваст Хрелъо”).
3. Показване на причинно-следствените връзки. Хората обичат да знаят какви са причините за определени явления, така че показването на директната връзка между причините и следствията е ценен похват.
4. Вкарване на „живи“ хора в историята. Не става въпрос да се цитират само реално съществували личности, а те да бъдат „оживени“. Да бъдат показани като хора, които са мислили, изпитвали чувства, били любопитни и въобще по много неща приличали на днешния човек.
5. Използване на “визуални метафори”, за описване на сложни идеи. Визуалната метафора е илюстрация, която показва нагледно онова, което трудно може да се опише с думи. Например колко средно-високи възрастни мъже би трябвало да стъпят един на друг на раменете си, за да постигнат височината на Хрелъовата кула.
6. Използване на “носители” за идеите на интерпретатора. Носителят е част от комуникационната стратегия и се използва, за да направи дадена тема по-атрактивна, като я представя в контекста на интересна сцена или ситуация. Например:

- *Диспропорция в размерите.* “Ако бяхме достатъчно малки, за да можем да влезем в кошера на пчелите, щяхте да се изненадате какви удивителни неща можехме да видим”.
- *Диспропорция във времето.* “Ако можехме да се пренесем ХХХ години назад във времето, в момента щяхме да гледаме как Димитър Папрадишки зографисва образа на Свети Никола точно тук”.
- *Доминиращи аналогии.* Или аналогии, около които се гради цялата презентация, например сравняването на опазването на културното наследство с човек, който има раздвоение на личността (от едната страна хората застрашават това наследство, от другата пак хората трябва да го пазят – от себе си).
- *Измислени ситуации.* „Какво би станало, ако...?“, „Представете си, че даден обект на културното наследство го няма?“
- *Персонификации.* Прикачване на определени човешки качества на не-човешки обекти, например: “Какво биха казали камъните от стената на тази църква, ако можеха да говорят?” или “Как ли 200-годишното дърво до този паметник би видяло хората, които са го строили?”.
- *Фокусиране върху индивида.* Използване на измислена, но научно вярна история за една определена личност или обект (човек, животно, растение, камък, водна молекула, леден кристал и пр.). Например какво се случва с камъка по време на неговото пътешествие от планината до стената на тази крепост; или как изглеждат последните дни на последния останал човек в тази крепост. Личностният елемент често помага да направим презентацията си по-забавна и интересна.

7. Използване на примери. Прави се препратка към нещо, което публиката познава, например: “Ето така е изглеждала топлата витрина на една средновековна крепост”.

8. Използване на аналогии. Показват се приликите на онова, за което говори интерпретаторът с нещо, което публиката познава, например: “За да разберете как “работят” вулканите, си представете покрит съд с вряща вода”.
9. Използване на сравнения: покажете някои най-важни прилики и/или разлики между онова, за което говорите и нещо, което публиката познава. Добра техника е използването на думата “като”, например: “Ако забелязвате, мантията на светеца на тази икона е червена *като* кръв”; или използването на думи в нетипичен контекст, например: “Мина един автобус с туристи и след него направо *заваляха* боклуци”.

Видове интерпретационни средства

Устни презентации

Използват се за представяне на даден обект, място, музейна експозиция и пр., на самото място. Презентацията има три части:

- Въведение: създава интерес у публиката; представя посланието и основните идеи
- Основна част: развива темата около основните идеи. Използва факти, концепции, примери, сравнения, аналогии, анекдоти, илюстративни материали
- Заключение: затвърждава посланието

Стъпките при подготовката на устна презентация включват:

- Стъпка 1: Избор на общата тема, например “Манастир „Свети Йоаким Осоговски”. Задължително е предварителното обстойно проучване на наличната информация по темата.
- Стъпка 2: Избор на по-специфична тема, ако е необходимо, например: “Строежът на манастира „Свети Йоаким Осоговски”.
- Стъпка 3: Избор на послание, “Нито един голям строеж не е бил завършен за един ден”.

- Стъпка 4: Подготовка на конспект за основната част на презентацията (като първо се подготвя основната част, после заключението, накрая въведението); набелязват се основните идеи и преходите между тях.
- Стъпка 5: Разработване на основната част на презентацията, което всъщност представлява „пълнене“ на конспекта с фактологическата информация, която трябва да бъде интерпретирана. В този момент се планират и методите и похватите за ангажиране на публиката (игрите, състезанията и т.н.).
- Стъпка 6: Подготовка на заключението на презентацията, което утвърждава посланието и отговаря на въпроса “И какво от това?”
- Стъпка 7: Подготовка на въведението, което трябва да съдържа посланието и да започне по начин, привличащ вниманието на публиката: кратка история, риторичен въпрос, някакъв ярък пример за нещата, за които ще се говори, анекдот и пр.
- Стъпка 8: Преподреждане на частите и сглобяване на презентацията
- Стъпка 9: Репетиция на презентацията. Какво да запомним (наизустим): първото нещо, което ще кажем на нашата публика, когато ги посрещаме; конспекта на основната част на презентацията; първото изречение на въведението; посланието; всички преходи между основните идеи; първото изречение на заключението
- Стъпка 10: Избор на заглавие за презентацията. Например: “Манастир за един ден?”

Често интерпретаторът се нуждае от визуални помощни средства в своята работа. Те трябва да отговарят на следните изисквания: простота, яснота и “четивност”; съгласуваност с това, за което се говори; използват се само дотогава, докато илюстрират онова, за което се говори в момента. Визуалните помощни средства могат да бъдат различни видове: слайдове, реални образци / естествени обекти (камъни, семена, листа и пр.), модели (сграда, животно и пр.), рисунки, снимки, карти, флипчартове, дъски за писане, платна за лепене на различни рисунки, снимки и пр.

Обиколни турове с водач

Обиколните турове с водач могат да бъдат различни видове, например по начин на придвижване пешеходен (кратък до 2 часа или дълъг), с велосипед или с автомобил; по тематика: архитектурен, археологически, фолклорен и пр.; по характер: представителен или „производствен“ (когато се показва цял процес, например правене на хляб от зърно)...

Всеки тур има четири части:

- “Опознавателна” част: при посрещането на групата. Първо се представя водачът, правят се снимки на групата, водачът се стреми да обърне внимание на всички, проверка всички ли имат нужната екипировка, вода, препарат против комари и пр.
- Въведение: създава интерес у публиката; въвежда посланието и основните идеи. Задължително се изяснява и самият маршрут или по-скоро трасето, като продължителност, трудност, спирания по пътя или други особености (напр. къде има тоалетни).
- Основна част: развива темата около основните идеи, като я изгражда на база предвидените “спирки” по маршрута. Използва факти, концепции, примери, сравнения, аналогии, анекдоти, илюстративни материали. Между спирките задължително се правят смислови преходи, като се казва защо ще правим следващата спирка; може да се дават различни задачи на групата по време на изминаване на разстоянието до другата спирка, напр. да се реши гатанка, да се измислят най-много рими на дадена дума или пък просто да се търсят неща по маршрута (напр. кой ще направи най-много снимки на кръгли камъни).
- Заключение: затвърждава посланието. Прави се обикновено след приключване на разказа при последната “спирка”. Гостите биват поканени да дойдат отново, може би на друг маршрут или на друга презентация / експозиция.

Стъпките при подготовката на тура са като при устните презентации. Има някои прости похвати за това как турът може да стане по-динамичен:

- Чрез помощни визуални материали: пътеводители за района, бинокли, далекогледни, термометри, кукли, метър, канап, албум със снимки, рисунки и други илюстрации, карти, компас, огледало, малък касетофон със запис на различни песни, неща, които групата може не винаги да намери на място (останки от човешка дейност, специален вид цвете, растящо в крепостта и пр.)
- Използване на “загадки”; даване на задачи на публиката.
- Занимателни дейности: познавателни игри, използване на сетивата, “търсене на съкровища” или на неща, чието описание е раздадено предварително на групата, игри “слепецът води” и пр.
- Задаване на въпроси: за фокусиране на вниманието (Забелязвате ли ето тази буква на стената?); за сравнение (Кое според вас е общото между това и това?); за заключения (Какво, мислите, следва от това?); за приложение (Защо е важно да знаем това?); за решение (Как според вас можем да спрем ерозията на хълма под крепостта?); за причинно-следствени връзки (Каква според вас е причината за това?); за оценка (Това добре ли е или зле според вас?)

Полезни съвети към водача-интерпретатор:

- Стойте начело на групата
- С по-голяма група може да се наложи да съкратите броя на “спирките”
- Бъдете готови за въпроси и неформални разговори по пътя, но внимавайте да не обръщате внимание само на едни и същи хора
- Повтаряйте зададените въпроси, за да ги чуят всички
- Ако се случи нещо неочаквано, опитайте се да го включите в тура
- Ако има възможност, завършете тура в изходната точка или насочете хората към нея
- Спазвайте предварително обявения график; ако виждате, че ще закъснеете, предупредете хората навреме

- Съобразявайте се с най-бавните в групата
- Следете състоянието на групата (деца, възрастни хора и пр.)
- Ако се случи инцидент с някого от групата, опитайте се да се погрижите както за него, така и за цялата група (да могат да стигнат безопасно до крайната точка)

Други интерпретативни дейности с участие на интерпретатор

- Демонстрации на живата история (драматизирано представяне на реална или измислена личност от миналото)
- Персонификации (драматизирано представяне на не-човешки обект – животно, скала, дърво, огън и пр.)
- Куклени театри (драматизирано представяне с помощта на кукли)
- “Странстваща интерпретация” (лични разговори на интерпретатора с различни хора, посещаващи района)
- Информационни точки (лични разговори с хора, посещаващи информационната точка с конкретни въпроси)

Полезни съвети при използване на драматизации:

- Да се търси автентичност в облеклото и поведението
- Да се търси акуратност/точност в исторически план
- Да се говори в сегашно време: “Сега, през 1820 г....” и в първо лице
- Да се избягват известни личности; съществува опасност от разминаване с вече изградени представи у публиката
- Да се подготвим много добре по темата, включително за света и времето, което представяме
- Ако е възможно, да се създаде диалог с публиката – само ако сме перфектно подготвени

- Да се подбере внимателно мястото за демонстрацията: до стара сграда или машина, или сред природата
- Да се планира кой ще прави представянето – един или двама човека; възможно е по време на обиколен тур с водач да се появи за кратко някой от миналото, за да разкаже нещо
- Да се планира появяването на интерпретатора: вече сме в ролята си, когато групата пристига; изчакваме групата да се събере и тогава влизаме в ролята си или първо разговаряме с групата и тогава влизаме в ролята си
- Да се планира “оттеглянето” на интерпретатора: изоставяме ролята си и правим заключението като самите себе си; махаме част от дегизировката/костюма, представяме се и правим заключението като самите себе си; скриваме се зад близка сграда или храст, преобличаме се и се връщаме като самите себе си; първо завършваме презентацията и отговаряме на въпроси като самите себе си; не изоставяме ролята си докрай

Полезни съвети при използване на персонификации:

- Не е важна толкова точността в облеклото/костюма, а точността в характеристиките на обекта
- Най-важно е представянето да е забавно, тогава може да се прилага и с възрастни освен с деца
- Да не се прекалява с говоренето – да се “играе”

Полезни съвети при организиране на куклени театри:

- Може да се представят хора (като при демонстрациите на живата история) или не-човешки обекти (като при персонификациите)
- Куклените театри могат да бъдат самостоятелна проява или допълнение към друг вид дейност, например водачът на обиколен тур може в определен момент да използва кукла, за да представи някаква информация

- Куклите могат да бъдат направени от подръчни материали: ръкавица или чорап с очи и уста; маски или лица на пръчки; кухненска гъба; изрисуван балон; картонени кутии; ролки от тоалетна хартия; хартиени торби и пр.
- Куклите да имат лица
- Лицата да имат изражение за предаване на настроения и чувства (усмихнати, намръщени и пр.)
- Сценарият да е съобразен с наличните ресурси, включително човешки
- Диалогът на куклите да е кратък – повече действие
- Да има пъстър фон, който по възможност да се сменя по време на представлението
- Да се добавят звуци към представлението – на запис или “на живо”, като барабан, звънче и пр.
- Представлението да е кратко; ако посланието е сложно, да се раздели в два епизода

Полезни съвети при ползването на „странстваща“ интерпретация:

- Да има предварително обмислено послание, но водещо да е това, което посетителят иска да знае. Така се стига до хора, до които иначе не може (напр. които не биха се включили в организирани турове с водач)
- Когато интерпретаторът подхожда към хората, първо се представя, след това прави обективно описание на наблюдаваната от него ситуация (напр. рушащ се паметник), без да намесва институции или регулаторни механизми; описва културологичните или социални последици от ситуацията и споделя професионалното си мнение за това как може да се излезе от тази ситуация
- Препоръчително е интерпретаторът да се усмихвайте се, когато се запознава с хората; да установи връзка с тях като ги пита как са, откъде са и т.н. и да намери подходящия момент за своето послание, като регулаторните мерки се запазват за края

- Интерпретаторът трябва да отговаря на всички въпроси, сякаш му ги задават за първи път, но е добре да е подготвен с отговорите на най-често задаваните въпроси
- Интерпретаторът не бива да доминира разговора и да стои прекалено дълго; само ако хората покажат интерес, тогава може да им се предложи по-дълга презентация или дори импровизиран мини-тур

Полезни съвети за организиране на информационни точки:

- За посрещане на посетителите: накарайте посетителите да се почувстват очаквани, а не просто толерирани. Носете значка с името си или го изпишете на табелка, поставена на видно място върху бюрото/щанда. Закачете плакат или лист, на който пише “Здравейте и добре дошли! Можем ли да ви помогнем?” Нека хората почувстват, че са най-важният аспект във вашата работа и вие сте там, за да им услужите. Пусната като фон тиха музика може да помогне за разчупване на атмосферата.
- За ориентиране на посетителите: нека посетителите да узнаят какво могат да видят и да правят в района. Трябва да разполагате с карти, брошури и друга информация не само за вашия район, но и за близките територии, както и със списък на предлагани интерпретативни дейности и специални прояви. Окачете голяма карта на района, на която е показано къде се намира посетителят в момента и къде са най-интересните места за посещение. Ако е възможно, на картата обозначете разстоянията. На отделен лист запишете също разстоянията между отделните обекти и времето, за което тези разстояния могат да се изминат с кола. Ако е приложимо, опишете също времето за изминаване на разстоянията с колело или пеша. Информацията за времето винаги се приема добре от посетителите.
- За създаване на отношение у посетителите към ценното в района: подгответе и изложете информация относно историята на района. Разкажете как местните хора се препитават от ресурсите на територията и как посетителите би трябвало да се държат, за да не нанесат вреди.

Използвайте положителни послания: “Благодарим ви, че оставихте диви цветя и за другите!”, вместо “Не късай цветята!”

- За отговаряне на нуждите на посетителите: Бъдете подготвени да отговаряте на въпроси по широк кръг от теми, включително наличието на тоалетни, питейна вода, бензиностанции, ресторанти, къмпинги и места за пикник. Подгответе си бележник, разделен по теми, с отговори на най-често задаваните въпроси. Актуализирайте бележника си редовно. Когато не знаете отговора на даден въпрос, си признайте, но се постарайте да го намерите възможно най-бързо и да го добавите в бележника. Ако е възможно, предайте отговора и на човека, който пръв ви го е поискал.
- За интерпретиране на района: подгответе набор от брошури, изложби, снимки, проби и пр. от отделни обекти. Подгответе се да отговаряте на широк кръг въпроси за природното и културно-историческото наследство на района. Впишете и тези въпроси и отговори в бележника. Ако посетителят е заинтригуван, предложете още информация.
- Осигурете по-динамични услуги:
 - Положителният имидж е важен – и като външен вид, и като поведение
 - Осигурявайте активно посрещане на посетителите: усмивка, кимване, контакт с очи
 - Самата информационна точка трябва да е приветлива
 - Подгответе си хартия и химикал, за да можете да начертаете схема на посетителя, ако се наложи
 - Подгответе си колекция от помощни материали
 - Когато е възможно, излизайте иззад бюрото/щанда
 - Отдайте цялото си внимание на посетителя; не прекъсвайте разговора с него освен ако не е наистина важно
 - Ако има повече посетители, старайте се да обръщате еднакво внимание на всички

- Осигурете информация за посетителите, когато Информационната точка не работи
- Изслушвайте посетителя
- Бъдете готови да предлагате варианти за избор (при лошо време, затворен път и пр.)
- Бъдете подготвени за спешни случаи (аптечка, първа помощ и т.н.)
- Бъдете подготвени да се справяте с гневни и раздразнителни посетители: слушайте и изразявайте съчувствие; не губете търпение; не прекъсвайте и не отговаряйте на обидни реплики; оставете посетителите “да изпуснат парата” и им предложете помощ

Интерпретативни експозиции

Могат да се разграничат следните видове експозиции:

- Изложби на закрито, в шкафове, върху маси или на стени, свободно стоящи – в посетителски центрове, интерпретативни центрове, музеи, офиси, общини, фирмени централи
- Изложби на открито, включващи интерпретативни табла и конструкции, устояващи на атмосферни влияния - край пътища и ЖП линии, погледни места, къмпинги, места за пикник, край паркинги, пред интересни обекти или посетителски центрове, при входовете към района, при “спирките” по туристическите маршрути
- Временни (преносими) изложби – на закрито или открито - навсякъде, където можем да достигнем до желаната публика, включително на специални прояви като фестивали и празници
- Информационни табла (павилиони, навеси) - при изходни точки за туристически маршрути, на къмпинги, места за пикник, във или извън сгради, близо до паркинги и на други места, където посетителите биха имали нужда от информация

- Указателни табели и надписи - пред интересни обекти като погледни места, исторически паметници, геологически структури, отделни растения, скали, реки, планини и пр.
- Регулаторни знаци - на места, където нарушаването на важни правила, разпоредби или закони е често явление

Концепцията при изграждане на интерпретативни експозиции е много сходна при тази на презентациите. Само че тук посланието е самото заглавие, което трябва да е лесно отличимо. Съществуват четири нива на представяне:

- Посланието (трябва веднага да става ясно на посетителя)
- Не повече от 5 основни идеи (визуално разделени)
- Избрани детайли по всяка идея (текст и илюстрации)
- Информация за посетителите как могат да научат още и сами (заглавия на публикации, които посетителят може да получи на място; кутия с раздавателни материали; календар на събития, свързани с темата; имена на експерти по темата плюс телефон и адрес; оферти за обиколни турове или посещения на обекти, свързани с темата)

При дизайна на интерпретативните експозиции също има някои особености и изисквания:

- Единност: еднакви визуални разделители (графични, физически и пр.); еднакви шрифтове; еднакви цветови схеми; еднакви форми (правилни или неправилни); еднакви линии и ъгли; еднакъв вид илюстрации (графика, снимки, цветни рисунки и пр.)
- Акценти: разграничаване (по размер, форма и цвят); отделяне (физическо); “посочване” (отделните елементи водят до акцента)
- Баланс: симетричен (вертикално и хоризонтално); асиметричен (но с уравнивяване на “визуалната тежест” по значимост)
- Цвят: избор на цветова схема за изложбата: 1 основен цвят (свързан с темата, околностите или използвания материал) и 1 до 3 допълнителни

цвята; да се внимава с осветлението на изложбата; съществуват специални правила за оформянето на текстовете

- Атрактивност: повече визия, по-малко текст; въвеждане на три-измерност (три-измерни букви; отделяне на снимките от стените; поставяне на предмети пред стената; излагане на експонати в кутии или витрини; окачване на експонати на тавана; залепяне на малки предмети по стените и пр.); интерактивност (посетителят участва физически); въвеждане на “въпроси и отговори”: познай правилния отговор или напасване на елементи (коя престилка на картинката към коя женска носия се отнася); механични уреди, които посетителят може да управлява; поставяне на експонати “за пипане”: камъни, рога и кожа от животни, ароматни растения, изсушени хранителни продукти и пр.

Обиколни турове без водач

„Технологията“ на създаването им е много подобна на тази на туровете с водач, но има някои важни съображения:

- Избор на място/територия за тура: по възможност да се използват вече съществуващи пътеки; ако има нужда да се “благоустроят” (парапети, стълби, почистване и пр.); минимално вмешателство в природната среда
- Избор на тур с интерпретативен потенциал (тема)
- Достъпност на тура, включително за деца, възрастни хора, евентуално инвалиди
- Разполагане на тура в близост до туристически център, вход към защитена територия, любимо място за съботно-неделни излети и пр.
- Продължителност на тура: 400 м до 1600 м; 30 минути до 1 час
- Маркиране на маршрута, включително указателни табелки за посока
- Да се избягват потенциално опасни или чувствителни зони

- Избор на “спирки”: не повече от 10-12 и само такива, свързани с темата и подчинени на основните идеи (отново не повече от 5); препоръчва се повечето “спирки” да са в първата половина от маршрута
- “Дизайн” на маршрута: кръгов, осморка или лъчов; предпочитани са маршрутите с извивки, но плавни
- Предвиждане нуждите на посетителите: паркиране, тоалетни, вода за пиене, пейки за почивка, кошчета за боклук, погледни места
- Предвиждане на интерпретативни табла в началото, в края и при “спирките” на маршрута, плюс информация на хартия (карта на маршрута с допълнителна информация)

Този тип турове също могат да бъдат направени по-динамични, въпреки липсата на интерпретатор (водач, домакин), който организира забавлението на посетителите. Някои прости съвети в тази връзка:

- Задаване на въпроси: отговорът е скрит (стойки тип “кутия за табла”)
- Търсене на съкровища: неподвижни предмети и обекти, предварително описани в печатните материали или на “входното” табло
- Места за наблюдение на далечни обекти (големи панели с дупки за наблюдение, добре закрепени далекогледа)
- Табло с “колелото на късмета”
- Използване на “подказки” и загадки, когато е възможно

Принципите и методите на интерпретацията на наследството се прилагат отдавна в държави с по-развит туризъм от България и Северна Македония. Бъдещето на модерния културен и природен туризъм определено е обвързано с тази методология. Колкото по-рано бъде въведена в регионите, претендиращи за опазване на своето ценно наследство чрез устойчив туризъм, толкова по-голямо конкурентно предимство ще бъде осигурено за тези региони.

МЕРКИ И ДЕЙНОСТИ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ЦЕЛИТЕ И МОНИТОРИНГ

Мерки за обща туристическа интерпретация и ползване на културното наследство в целевия трансграничен регион

А. Мерки, свързани с прякото ползване на културното наследство с цел устойчив туризъм

А.1. Провеждане на научни изследвания и организиране на информацията относно културното наследство на региона

Тази група мерки е свързана с констатирани нужди при разработването на стратегическите и планови документи, съществуващи в целевия регион. Освен това, липсата на информация за даден обект на културното наследство не позволява този обект да бъде интерпретиран и съответно ограничава възможностите за неговата „продажба“ под формата на туристическа услуга. В тази група се включват следните мерки:

- *Извършване на цялостни археологически проучвания или завършване на стартирала такива за конкретни недвижими паметници от територията*

Тук се включват обекти като скалните ниши при с. Бабинска река в общ. Бобов дол и обекта „Кисела вода“ при с. Липково, откъдето произхождат т.нар. „липковски мумии“. Необходимо е на тези обекти, които имат по-голям туристически потенциал, да се даде приоритет при планирането и финансирането на археологически проучвания – било от държавни фондове, било чрез проекти с външно финансиране. Фокусът трябва да се постави както върху разкриване на максимално големи части от самите обекти, които да могат да бъдат видени от бъдещите посетители на терен, така и върху събирането и обработката на максимален обем фактологическа информация, която да се ползва при съставянето на интерпретативни програми, свързани с тези обекти. Не бива да се пропуска и набавянето на визуална информация за нуждите на интерпретацията и маркетинга, и дори използване на самите проучвания като маркетингов инструмент, например чрез видео-лог в YouTube или други подобни съвременни средства.

Необходимо е също правилно планиране от самото начало на бъдещото експониране на находките, намерени по време на проучванията – идеалният случай по принцип е създаването на експозиция на/в близост до самото място, под формата на музей или посетителски център. На практика реалистичните възможности често се свеждат до експониране във вече съществуващ музей, но стремежът трябва да бъде поне това да стане в местния / регионалния музей, а не в националния, който се намира извън територията.

Цялата събрана информация трябва да се дигитализира и организира по начин, позволяващ лесен достъп и ползване от всички заинтересовани страни. Носители могат да бъдат отново музеите в региона, но достъпът до директориите и архивите трябва да е възможен през Интернет.

- *Извършване на детайлни целеви проучвания на нематериалното културно наследство на региона*

Визират се местните песни, танци, предания и дори стари кулинарни рецепти, както и занаяти, които са били традиционни, но вече са загубени (напр. познания за боядисването на тъканите едно време, когато не е имало химически бои). Много информация в тази връзка вече е събрана в съществуващите музеи, читалищата от българска страна и културно-артистичните дружества от македонска, както и по различни проекти на национални институти и университети. Необходимо е тази информация да бъде систематизирана, а след това и допълнена чрез проучвания на място, като се направят записи и снимки/ видео, и се съберат образци, където е възможно.

Тук важи вече казаното относно осигуряването на лесен достъп до информационните архиви и бази данни от страна на всички заинтересовани страни в региона.

- *Цялостна дигитализация на вече създадени фондове и архиви на културното наследство на региона*

Тази мярка е насочена основно към фондовете на музеите от целевия регион, но също и към читалищата и културните дружества (когато те разполагат с подобни фондове и архиви). Крайната цел е пълната дигитализация, така че всяка спасена

частичка културно наследство да бъде гарантирано запазена поне като познание, но е препоръчително процесът да започне и фокусът да се постави върху онези елементи, които първи ще бъдат включени в нови туристически продукти и услуги. Затова работата в мрежа и вътре-регионалната координация между всички заинтересовани страни е от особена важност. И тук важи вече казаното по-горе за осигуряването на лесен достъп до дигитализираното съдържание за заинтересованите страни.

А.2. Реконструкция, консервация и поддръжка на обектите на културното наследство в региона

- *Подобряване състоянието на експонирани обекти на културното наследство, където е необходимо*

С оглед на коректността на формулировките е редно да се отбележи, че тук се включват и обекти, които не са специално експонирани от специалисти, за да бъдат достъпни за широката публика, а просто присъстват на терен – такъв например е случаят с църквите и други религиозни обекти. Включват се и движими обекти на материалното наследство, които са част от музейни фондове – икони, стари книги и други подобни, които се нуждаят от реставрация. Както и при проучванията, и тук разбира се идеалният случай би бил всички обекти на културното наследство да се приведат в добро състояние, което да се поддържа във времето, но реалистичният сценарий е да се започне от тези с най-голяма ценност и/или с най-голям потенциал за включване в атрактивни туристически продукти и услуги. Особено с оглед на факта, че тези дейности са по-скъпоструващи от останалите набелязани мерки в настоящата Стратегия и следователно – по-трудно и бавно осъществими.

- *Осигуряване на постоянна и подходяща поддръжка на обектите на културното наследство, които към момента са в (сравнително) добро състояние*

Не е необходимо грижата за поддържане на културното наследство да се оставя единствено и само върху плещите на институции, които разполагат с ограничени средства (напр. музеите) или имат и други приоритети (напр. Българската православна църква или общинските администрации). По-

устойчиво би било, ако тази отговорност се сподели между повече заинтересовани страни, включително от сектора на бизнеса и в частност туризма, които ползват или ще ползват обектите на наследството по отговорен начин и ще генерират приходи. Извън организирането на публични кампании за спасяване на обекти в риск, като постоянна мярка може да се въведе създаването на регионален (или общински) фондове за поддръжка на обектите на наследството, който да се пълни с проценти от приходите, генерирани от всеки един турист, посетил региона, и тези средства да се разходват съгласно програма с набелязани приоритетни обекти и действия, приета с консенсус от местните заинтересовани страни. В краен случай могат да се заделят средства по общински или регионални програми за туризъм, но там приоритетите могат да бъдат различни.

А.3. Привеждане на обектите на културното наследство в региона във вид / състояние, подходящи за туристически посещения

- Экспониране на движими материални обекти на културното наследство

Освен случая с Общинския музей в гр. Дупница, който няма своя сграда и съответно пространство за експониране на събраните предмети, има и други случаи, в които цели сбирки стоят прибрани в различни фондове и архиви. Културното наследство е необходимо да стига до хората, да бъде показано и опознавано. Обичайно пространството никога не достига да се покажат всички предмети от дадена група, затова експозициите се разработват концептуално и се прави съответният подбор. Тъй като в общия случай постоянните експозиции в музеите са обект на административни процедури и – както показва наименованието им – се сменят много рядко, препоръчително е да се върви към временни експозиции, а може би и пътуващи из региона или дори извън него. Планирането на подобни експозиции изисква съвременни подходи и инструментариум, за да могат бързо и лесно да се събират, транспортират и подреждат отново, и то спрямо наличните условия във всяко конкретно място.

- Социализация на недвижими материални обекти на културното наследство

Тук се включват различни по тип дейности, които могат да включват облагородяване на пространството около обекта (направа на алеи, озеленяване и засаждане на цветя и дървета, поставяне на пейки или кътове за отдих, кошчета за отпадъци и т.н.), поставяне на подходящо осветление, оформяне на ограда и вход, предвиждане на места за паркиране на автомобили, осигуряване на санитарни възли, вода, евентуално вендинг машини за кафе, напитки, снаксове. При всички положения трябва да се мисли за осигуряването на достъп за хора със специфични нужди, напр. нарушено зрение, слух, двигателна мобилност и пр. След което е необходимо да се реши какво ще бъде работното време на обекта, как и от кого ще бъде „отварян“, а също и дали ще се събират някакви такси от посетителите (билет за вход, такса за паркинг и пр.), в какъв размер и къде ще отиват тези средства / как ще бъдат разходвани. Ако ще се събират средства, трябва да се изготви и финансов план, в който да се детайлизират ценоразписи, отстъпки, промоции и т.н.

А.4. Развитие на туристически културен календар на целевия регион

- *Трансформиране на съществуващи културни прояви в културно-туристически*

Анализът на сегашния културен календар на целевия регион показва, че повечето прояви са изключително с местно значение. Дори и тези с национален и международен характер не могат да бъдат определени като туристически, освен в чисто дефинитивния смисъл на туризма като пребиваване извън местоживеенето с цел почивка, бизнес или друго. Тогава участниците от други райони и държави могат да бъдат определени като туристи и проявата условно да се класифицира като туристическа, още повече, че въпросните участници все пак харчат някакви средства в приемащата дестинация и генерират някакви обороти. Но все пак целта на настоящата Стратегия и изобщо на усилията за развитие на туризъм не би могла да бъде условно дефиниране на съществуващи дейности като туристически. Реалната туристическа проява би трябвало да привлича външни зрители и гости, които да потребяват различни продукти и услуги в региона и да генерират осезаем приход в местната икономика.

Не всички прояви от сегашния културен календар подлежат на трансформация в туристически такива. Прегледът на националните фестивални програми на България и Северна Македония показва, че над 1/3 от всички прояви с претенции за „туристически“ са фолклорни, следвани от близо 1/4 фестивали, свързани с храни и напитки. Целевият трансграничен регион разполага с утвърдени прояви и от двете групи, които могат да се развият в туристически събития, но това трябва да стане изключително внимателно. От маркетингова гледна точка няма смисъл да се произвеждат продукти или услуги, сходни с тези на конкуренцията – а именно това е, което се случва в момента на национално ниво. Фолклорните фестивали се организират по почти идентичен начин, както и фестивалите на храните и напитките - правят се щандове с изложение на съответните храни и напитки, плюс (!) фолклорна програма. При това фолклорната програма рядко е териториално специфична, във всички части на страната се показва фолклор отвсякъде.

От всичко казано следва, че при планирането на туристически прояви, свързани с фолклор и храни/напитки в целевия трансграничен регион, трябва да се отговори на въпроса защо даден турист би дошъл да слуша фолклор или да участва в кулинарен фестивал точно в този район, и отговорът не е защото и тук се правят прояви като навсякъде другаде. Напротив, туристическите прояви в Област Кюстендил и Североизточния район за планиране трябва да предлагат нещо по-различно от тези в други части на България и Северна Македония, и това да бъде рекламирано предварително.

- *Разработване на нови културни прояви с чисто туристическа насоченост*

Туристическите прояви са изключителен инструмент за ускоряване на туристическото развитие в даден район. Те са планирани да показват най-доброто от ресурсите на района, забавни са, не траят дълго и следователно са лесни за посещение; генерират много приходи за това кратко време, които се разпределят сред широк кръг местни доставчици. И не на последно място, имат изключителен маркетингов ефект, тъй като привличат много медийно и публично внимание. Опасността при организирането им е те да се превърнат отново в празници на местната общност, а не на посетителите. Когато туристът

празнува, местната общност или поне местните доставчици работят. Практиката до момента показва, че това правило се оказва голямо предизвикателство за балканската народо-психология.

Правилното планиране на една туристическа проява включва следните препоръчителни стъпки, представени в много опростен вариант:

- (а) вземане на решение за организиране на проявата; събиране на съмишленици; сформирание на организационен комитет с отговорници за различните дейности;
- (б) избор на дата за проявата, като предварително се решава колко дни ще трае и се проверява кои почивни дни са „свободни“ откъм други близки събития (близки по вид или по място; в този случай конкуренцията трябва да се ограничава до минимум);
- (в) избор на място за проявата, не само като селище, но и като конкретни места за издигане на сцени, опъване на щандове, паркиране на автомобилите на посетителите и т.н. Обмисляне на варианти при лошо време;
- (г) съставяне на подробна програма на проявата по часове; важно е да се разсъждава от гледна точка на посетителя, да няма застъпващи се събития или прекалено дълги периоди между събитията, в които гостите да се чудят какво да правят;
- (д) планиране на разгласата на проявата – в медии, социални мрежи и всякакви други достъпни канали;
- (е) разписване и калкулиране на нужните материални, финансови и човешки ресурси, съставяне на бюджет и разпределяне на ролите и отговорностите;
- (ж) мониторинг на организацията и изпълнението; оценка и изводи за следващи прояви.

Видно е, че фестивалният културен туризъм не е усилие за един човек, организация или дори институция, важно е да се работи в партньорство и да се въвличат всички заинтересовани страни, включително сред медиите.

Б. Мерки, свързани с интерпретацията на културното наследство с цел устойчив туризъм

Б.1. Разработване на интерпретативни културно-туристически продукти и услуги

- *Разработване на интерпретативни презентации за конкретни обекти на културното наследство*

Смисълът на интерпретативните презентации, които бяха подробно описани по-горе, е да „оживят“ и да направят по-интересни и атрактивни обектите на културното наследство за широката публика. Подходящо е да бъдат подготвени такива презентации за всички недвижими паметници, описани в настоящата стратегия, тъй като те по експертна преценка имат най-голям туристически потенциал. Подходящо е също да се подготвят интерпретативни презентации за групи движими обекти, напр. картините на Владимир Димитров – Майстора, или иконите от галерията в църквата „Свети Никола“ в Куманово. Също и за елементи на нематериалното културно наследство, като например шопския народен танц или легендата за четиримата светци, които са основали Осоговския, Лесновския, Пчинския и Рилския манастири. Добавяне на интерпретация към фолклорните фестивали би помогнало да се създаде уникален продукт или най-малкото различен от масата на всички останали в България и Северна Македония, които са практически неразличими едни от други от гледна точка на потенциалния турист.

- *Разработване на интерпретативни културно-туристически маршрути в региона*

Препоръчително е да има разнообразие в подготовката на културно-туристическите маршрути, т.е. да се заложи на качество, а не на количество. Може като начало да се разработят по два маршрута от всеки вид, но да са направени възможно най-интересно и атрактивно, и да могат да отговорят на нуждите и търсенията на възможно най-широк кръг потенциални посетители. Това означава да се подготви палитра от кратки пешеходни, по-дълги пешеходни, велосипедни (и дори с кон или каруца, ако има възможност) и автомобилни маршрути. Като се има предвид, че най-много клиенти ще има за

първите и последните, но другите групи постоянно нарастват по значение. Не е необходимо да се мисли в параметри „изграждане“ на маршрут, т.е. задължително създаване на посетителска инфраструктура – това би забавило стартирането на маршрутите, докато не се намерят средства за инфраструктурата, а и в много случаи тя не е истински необходима, освен ако не става въпрос за обезопасяване на трасето (напр. поставяне на перила, укрепване на пътека и пр.). В общия случай е достатъчно наличието на безопасно трасе и водач-интерпретатор.

Пирински туристически форум има съкратен списък със стъпки при разработване на пешеходни маршрути, подготвен за обучения на местни общности, желаещи да развият туризъм. Той включва следното:

1. Маршрутът да е разположен в близост до място, където е съсредоточен или където ще минава туристопоток.
2. По възможност да се използват съществуващи пътеки, а не да се прокарват нови; да има минимална нужда от вмешателства в природната среда (допълнително укрепване и обезопасяване и др.).
3. Трудността да се прецени според потенциалната публика – в близост до села, които ще се посещават основно от семейства с деца, е уместно маршрутът да може да се преминава от деца. Най-добрият вариант е да се разработят няколко различни по трудност маршрута.
4. Началната точка на маршрута трябва да е добре подбрана от гледна точка на достъпа; ако е необходимо да се ползва превозно средство до началото, трябва да се предлага и такава услуга на място.
5. Добре е началната и крайната точка да съвпадат, или поне да са близо една до друга.
6. Продължителността на маршрута също да се прецени според потенциалната публика. За кратки лъчови или кръгови маршрути максимално препоръчителната продължителност е 4 часа.

7. Маршрутът трябва да свързва подходящи обекти (природни, културни), като се подчинява на съответно избрана тема – “Традиционни поминъци на местното население през 18-19 век” или “Широколистната гора” и по възможност да не повтаря темите на други близки маршрути.
8. Маршрути, разположени в близост до защитени територии, е добре да дават възможност за свързване – тематично или физически, с природното наследство и съществуващите маршрути в самата защитена територия.
9. Маршрутът не трябва да застрашава находища на ценни (редки, застрашени) видове.
10. Когато са необходими укрепителни или обезопасителни работи по маршрута или изграждане на допълнителна инфраструктура (мостчета, парапети и пр.) да се имат предвид две неща: (1) изградената инфраструктура трябва максимално да се вписва в околната среда и (2) безопасността на туристите е от изключително значение, затова да се потърси помощ от специалисти при обезопасяването на маршрута.
11. Маркировката на маршрута не трябва да дублира съществуваща такава и не трябва да носи риск от объркване за туристите. Да се използват ясни и четивни бои и знаци, указани още в началната точка на маршрута, и да се маркира на подходящи ясно видими места.
12. Да се прецени на кои места се налага поставянето на указателни табелки – на разклони, при завои, източник на вода и пр. Табелките също да са ясно видими и четивни и да са от материал, вписващ се в околната среда.
13. По избраната тема на маршрута се разработва интерпретативна програма в два варианта – със и без водач, и според нея се избира броят на “спирките” по маршрута. В зависимост от конкретната ситуация, трябва да се прецени необходимо/желателно ли е създаването и на места за кратък отдих (огнища, маси, беседки и пр.) и погледни места.
14. За всяка от избраните “спирки” по маршрута се подготвя информационно (интерпретативно) табло, плюс табла за началната и крайната точка (ако не съвпадат).

15. Подготвят се водачи-интерпретатори за маршрута – минимум по двама, за да могат да се заместват. Подготовката да включва и минимални правила за безопасност.
16. Подготвя се печатен материал (с карта) на маршрута – да се прецени на колко езика.
17. Маршрутът се “тества” по възможност с представители на потенциалната публика, напр. семейство с деца. Едва тогава се получава потвърждение на неговата продължителност.
18. Реклама на маршрута – според целевата публика.

При разработването на автомобилни маршрути има различна специфика, но общите принципи са едни и същи – освен прилагането на инструментите на интерпретацията, важно е винаги да се мисли за удобството, безопасността и забавлението на посетителите.

- *Разработване на интерпретативни експозиции и информационни материали за културното наследство на региона*

Експонирането на обекти на наследството по най-добрия начин в пространството, плюс осигуряване на подходящо осветление, достъп и пр. е задължително при създаването на експозиции; добавянето на интерпретация към експозицията е съвсем друго ниво, което носи добавената стойност към наследството и гарантира качествената туристическа услуга. Препоръчително е елементи на интерпретация да се добавят към всички съществуващи или в процес на създаване музейни експозиции, включително към малките музейни сбирки.

Освен това, изцяло интерпретативни експозиции могат да се разработят с реплики, снимки, рисунки, видео-материали, модели и пр. на обекти на наследството, с които не може или не бива да се работи свободно извън мястото им на съхранение / пребиваване. Ако интерпретацията е направена както трябва, посетителят няма да страда от липсата на реалния обект. А такава експозиция може да бъде гъвкава спрямо наличните пространствени възможности и да пътува из целия регион и извън него.

Информационните материали, които се издават за културното наследство с цел туризъм, а не с чисто научни цели, също е препоръчително да носят елементи на интерпретация. Особено ако стремежът е те да се продават и да генерират допълнителни приходи. Тогава атрактивността на материала е от особено значение. Не бива да се пренебрегва и фактът, че неспециализираната публика е вероятно да научи и запомни много повече за дадения обект, ако предложената информация е интерпретирана, а не просто разказана на добър научен стил и с много фактология.

Б.2. Предлагане на интегриран устойчив туристически продукт, базиран на културното наследство на региона

Разработените интерпретативни презентации, маршрути и експозиции следва да бъдат обединени в интегриран туристически продукт, за да могат да се реализират на туристическия пазар. Това означава на първо място те да бъдат „опаковани“ като отделни туристически услуги. Или за всяка от тях, да са уточнени следните детайли:

- (а) Какво точно включва услугата – пълно описание
- (б) Кой предлага услугата – препоръчително е да е повече от един човек, за да могат да се заместват
- (в) Къде се предлага услугата – конкретни спирки, достъп, варианти при лошо време, ако по принцип услугата е предвидена за навън
- (г) Колко време трае услугата – с пристигането на посетителите, запознаването, евентуално време за допълнителни въпроси, изпращане на посетителите
- (д) Колко струва услугата – цена на човек при група от минимум XX човека (препоръчително е да се определи и максимален брой участници спрямо наличното пространство или други съображения); отстъпки за деца, възрастни хора, повторни посещения, конкретни дни от седмицата и т.н. Практиката показва, че ценообразуването обичайно създава известни затруднения в места, където опитът е недостатъчен, и то най-вече при калкулиране на труда на доставчиците на услуги. Препоръчва се този момент да не се пренебрегва, а да

се потърси експертна помощ или най-малкото референтна информация от достъпни източници (напр. в Интернет).

В. Мерки, свързани с осигуряването на среда за развитие на устойчив туризъм, базиран на културното наследство на целевия регион

Заб. Не са включени мерки за подобряване на общата (публична) инфраструктура и обществените услуги, тъй като тяхното състояние в момента не е непреодолима пречка за развитието на качествен културно-туристически продукт в целевата трансгранична територия. Въпреки че на места има нужда от подобрения на едни или други елементи на средата (напр. ремонт на селски пътища, канализация на дадени селища, по-добро управление на отпадъците и пр.), по-належащата необходимост е от разработването на самия туристически продукт, тъй като ремонтът на пътя сам по себе си няма да доведе туристи на мястото.

В.1. Развитие на човешките ресурси за предлагане на устойчив туризъм в региона

- *Подготовка на интерпретатори, които да предлагат новите интерпретативни културно-туристически услуги*

Както беше посочено при описанието на видовете интерпретативни методи и средства, възможно е да се разработят интерпретативни услуги без прякото участие на интерпретатор. Това дори може да се окаже единствената възможност в някои случаи, по обективни обстоятелства. Но като цяло е препоръчително услугите да се предлагат от водачи или презентатори, които са обучени в принципите и инструментите на интерпретацията на наследството – така добавената стойност на преживяването за посетителя е много по-голяма, а се генерират и приходи в местната общност. На какви изисквания следва да отговаря един добър интерпретатор:

(а) самият той да харесва и да се интересува от тематиката, която интерпретира. Това се усеща от публиката и дава най-добри резултати

(б) да има добра памет или най-малкото готовност да положи достатъчно усилия за запаметяване на повече фактологическа информация за обекта на

интерпретация. Това е „суровината“, с която интерпретаторът работи и той не може да си позволи да бъде неподготвен. Особено в наши дни, когато има толкова много достъпни информационни източници в Интернет и публиката често се е постарала да ги прочете предварително. Разбира се, не всички тези източници са надеждни, а някои дори може да носят дезинформация, което е опасно. Затова интерпретаторът трябва да се готви по надеждни източници, с помощта на съответните експерти.

(в) да е добър разказвач и да умее да работи с думите и речта като цяло. Да се изразява правилно и да може да обяснява термини и да ползва синоними и идиоми. Да говори ясно и разбираемо и да няма паразитни звуци и изрази. Ползването на жаргон и диалектни думи има своето място за постигане на определени ефекти в определени моменти при интерпретацията, но не и да се ползва при цялата презентация.

(г) да има чувство за хумор и да се държи приветливо с гостите си. Чувството за хумор помага много както при самата интерпретация, така и при управлението на самите посетители, но с него трябва да се внимава – да не се прекалява с шегите, както и да се съобразяват с възрастта, половата принадлежност, етническия произход и други характеристики на аудиторията.

(д) да може да реагира бързо и адекватно в непредвидени ситуации. С времето и опита всеки водач разширява кръга на ситуации, които може да предвиди и съответно да се подготви за тях, но дори и тогава има случаи, в които може да бъде изненадан. Запазването на самообладание и спокойствие е първото важно нещо в тези ситуации, а след това и комбинативното мислене за справяне с проблема. Чувството за хумор също може да помогне. Както и следващото –

(е) да има поне елементарни познания и подготовка по водене на групи (това е валидно преди всичко за водачите по интерпретативни маршрути, но някои принципи важат за всички интерпретатори). Например, освен да може да оказва елементарна първа помощ при нужда, интерпретаторът трябва да следи и да управлява динамиката на групата, например да поддържа очен контакт с всички и да не позволява да бъде „монополизиран“ от някои членове на групата; да

следи за последния в групата; да има подготвени „трикове“ за фокусиране на вниманието при поява на индикации за разсейване и т.н.

(ж) да поддържа приветлив външен вид, което включва личната хигиена, поддържането на спретнатата прическа, не-прекаляване с бижута или грим, носене на не-натрапчиви дрехи и аксесоари и т.н.

Организирането на обучения за местни интерпретатори е една от най-важните стъпки при развитието на устойчив туризъм, базиран на културното наследство.

- *Осигуряване на високо качество на всички туристически услуги, част от културно-туристическия продукт на целевия регион*

Логично е, че всеки доставчик на туристически услуги следва да е добре и професионално подготвен по спецификата на конкретната услуга, която предлага – хотелиерство, ресторантьорство и пр. За всички обаче в еднаква степен важи необходимостта да са подготвени и по Грижа за клиента. Това включва например установяване на първоначален дистанционен контакт с клиента (при резервация), посрещане, настаняване, следене за нуждите на клиента, стремеж да се осигури добавена стойност чрез дребен подарък или жест на внимание и т.н. Усъвършенстването на персонала може да се постигне по различни начини, включващи осигуряване на информационни източници, обучения, учебни визити до други райони с развит туризъм и обмени на опит, практически тренинги и пр.

- *Развитие на партньорства, коопериране, работа в мрежа*

В туристическия сектор е особено важно да се работи в екип, тъй като продуктът, който се продава, е комплексен. В неговото „сглобяване“ участват много и различни доставчици на услуги, а създаването на подходяща среда за развитието му ангажира и други заинтересовани страни извън сферата на бизнеса. Необходимостта от партньорство важи с особена сила при разработването на регионални продукти, какъвто е случаят с целевия трансграничен район в настоящата Стратегия. Създаването на мрежа, формална или не, помага на укрепването на връзките между различните участници и улеснява комуникацията – особено с възможностите, които съществуват днес

(създаване на мейлинг-листи, уеб-форуми, Фейсбук-групи и пр.). За в бъдеще, ако устойчивият туризъм и в частност културният туризъм наистина бъде възприет като регионален приоритет от всички заинтересовани страни, си струва да се обмисли и създаването на формална структура, която да координира и управлява развитието му, да бъде носител на различни запазени марки и системи за качество и пр.

Не бива да се пренебрегват и ползите, които могат да се извлекат от сътрудничеството с хора, организации и институции извън целевата територия. Кооперирането със съседни региони дава възможности за атрактивна диверсификация на туристическия продукт. Обменът на опит с лица, работещи за постигане на сходни цели в други райони, дори далечни, помага да се избягват някои „грешки на растежа“ и дава иновативни идеи. Поддържането на контакт с национални и дори международни институции, свързани с устойчивия туризъм, гарантира актуалността на познанията на участниците по отношение на законовата и регулативна база и дава възможност за лобиране на едно по-високо ниво за постигане на общите цели на региона.

В.2. Информационно обезпечаване и маркетинг на туристическите услуги и продукти, базирани на културното наследство на региона

- Информационно обезпечаване на културния туризъм в региона

Информацията е много важна за посетителите на даден район. Става въпрос както за информация относно културните и природни дадености на района, така и за съвсем практическа туристическа информация относно пътища, транспорт, места за настаняване и хранене, карти, банкомати, магазини за зарядни устройства за телефони, работно време на музеи и пр. В най-добрия случай съществуват Туристически информационни центрове, където тази информация е концентрирана и се актуализира постоянно. ТИЦ-ът може да бъде и виртуален, т.е. информационен портал в Интернет, който има предимството да бъде достъпен по всяко време и от всяко място, но му липсва живият контакт със служителите в информационния офис, който има друг вид предимства. Едно ниво по-нагоре е Посетителският център, който включва туристически

информационен офис, но сам по себе си е туристически обект, тъй като предлага различни допълнителни услуги.

При по-ограничени възможности, за обезпечаване на посетителите с информация се използват информационни точки, които могат да бъдат офиси в други организации и институции; специализирани щандове в търговски обекти; витрини/табла с информация, разположени на ключови места по пътя на туристо-потока; в по-модерен вариант информационни киоски, които обаче са по-претенциозни откъм поддръжка и връзка с електропреносната мрежа и Интернет.

Осигуряването и постоянната актуализация на самата информация всъщност е най-важният момент при информационното обезпечаване на туризма. Най-устойчивият вариант би бил всеки носител на информация сам да носи отговорността за нейната актуализация при промяна, напр. хотелите сами да актуализират цените си в общата база данни, музеите да променят сами зимното и лятно работно време, а собствениците на транспортни фирми да актуализират разписанията на автобусите. За съжаление балканският опит показва, че този вариант по някаква причина не работи в нашите условия и винаги трябва да има поне един отговорник за актуализиране на информацията – физическо лице или дадена организация / фирма / институция. Това трябва да се има предвид при планиране на информационното обезпечаване на културния туризъм в целевия трансграничен регион.

- *Осъществяване на професионален маркетинг на културно-туристическия продукт на региона*

Маркетингът е завършващият елемент от продуктовата верига на туризма и той е процесът на реална продажба на туристическите продукти и услуги. Туристическият маркетинг притежава няколко структурни особености с еднаква степен на важност – това е известно като Маркетингов микс, или петте „П“ на маркетинга:

(а) Продуктът. Точна и детайлна дефиниция на туристическия продукт, обект на продажба. Гарантирани и качествени туристически услуги, добре подготвени доставчици.

(б) Пазарът. Дефиниране на целевата група/и клиенти, на които искаме да продадем нашия продукт. Не съществуват универсални продукти, които да се еднакво използват от всички групи потенциални туристи. Затова сегментирането на пазара и идентифицирането на ключовите характеристики на целевите групи е от изключително значение за успешните продажби. Сред ключовите характеристики на групите са неща като: възраст, пол, семейно положение, образователен и професионален статус, финансови възможности, предпочитани начини на пътуване, предпочитани източници на информация, предпочитани продукти и услуги за закупуване и т.н. В идеалния случай тази информация за потенциалните посетители се получава чрез пазарно проучване, което обаче е скъпо и времеемко. Индиректно информация може да се получи по алтернативни канали: чрез преглед на сайтовете на туроператори, интервюта със собственици / управители на сходни обекти с високи обеми на посещаемост, поставяне на съвсем кратки въпросници в билетните центрове на музеите или на сайтовете на културно-туристически обекти, които имат определена клиентела и т.н.

(в) Позиционирането. Това е свързано с избора на водеща отличителна черта или „физиономия“ на предлагания продукт, спрямо избрания целеви пазар. Например, манастирът „Свети Йоаким Осоговски“ може да се предлага като туристически обект на: почитатели на религиозния туризъм / поклонници като свято място; на любители на архитектурата като образец на архитектурно майсторство от няколко различни исторически периода; на обиколни неспециализирани групи като спирка между посещението на Астрономическата обсерватория „Кокино“ и музеите в Кюстендил.

(г) Парите. Всъщност става въпрос за формулирането на ценова политика за продажбите на туристическия продукт, която включва калкулирането на смислена и конкурентна цена на услугите, предвиждане на проценти за посредници (туроператори, туристически агенти), планиране на отстъпки за различни случаи – в нисък сезон, за повторни посещения, за деца, за по-големи групи и т.н.

(д) Промоцията. Или рекламната и ПиАр кампания, чрез която да се достигне до целевия пазар. Тук се включва изключително широк кръг от възможни мерки,

изборът на които трябва да се направи внимателно, на база първите четири „П“ от маркетинговия микс: издаване на печатни рекламни материали (брошури, дигитални, флаери, албуми, постери и пр.); изработка на филми и промо-клипове; директна реклама в различни медии – вестници и списания, радио, телевизия, Интернет-медии; участие в туристически борси и панаири – национални и международни; организиране на опознавателни турове за журналисти и туроператори; поддържане на Интернет-сайтове и портали; поддържане на профили в социалните медии; производство и продажба на специализирани сувенири и много други.

Само изборът на подходящ маркетинг за културно-туристическия продукт на целевия трансграничен регион може да бъде обект на самостоятелна стратегия или програма. Препоръчително е в разработването им да участват както маркетингови и туристически експерти, така и възможно най-широк кръг местни заинтересовани страни.

В.3. Интегриране развитието на устойчив туризъм, базиран на културното наследство на региона, във всички планови и стратегически документи, касаещи територията

Тази мярка е важна, тъй като ще гарантира ангажираността и волята на всички заинтересовани страни за устойчивото развитие на културния туризъм в целевата територия. Ще се разширят възможностите за обезпечаване на повече дейности, необходими за това развитие и за осигуряване на финансиране от повече потенциални източници.

Мониторингов план за ефективността на изпълнението с оглед повишаване на тази ефективност

Мониторингът е процес на постоянно наблюдение и следене на напредъка и развитието на дадени процеси, с оглед на това дали се постигат набелязаните резултати и се изпълняват заложените цели. При констатация на отклонения от тези очаквани резултати и цели, се набелязват коригиращи мерки и действия, за да се гарантира крайният ефект. Мониторингът е задължителен елемент от процеса на стратегическото планиране и по-нататъшното изпълнение на стратегическите цели и мерки.

Съществуват различни мониторингови методи, които се прилагат според конкретните ситуации и процеси. Един от най-обективните методи е мониторингът по система/и заложен индикатори, които могат да бъдат реално и надеждно проследявани. За целите на настоящата стратегия предлагаме проследяване ефективността на изпълнението чрез посочените по-долу индикатори, на периодичен годишен принцип, или в случай на констатирани отклонения и предприети корективни мерки – до отстраняване на отклонението.

Индикатор 1: Брой обекти на културното-наследство, за които е събрана пълна информация след изработването на настоящата Стратегия

Целева стойност: минимум 20

Източници на верификация: доклади от проучвания, музейни архиви, документация на читалища и културно-артистични дружества, снимки, видео-материали, дигитализирани бази-данни

Индикатор 2: Брой обекти на културното наследство, чието състояние е подобро след изработването на настоящата Стратегия

Целева стойност: минимум 10

Източници на верификация: доклади от проекти, приемо-предавателни протоколи за СМР, протоколи от консервация, снимки, видео-материали

Индикатор 3: Брой обекти на културното наследство, социализирани за туристически посещения след изработването на настоящата Стратегия

Целева стойност: минимум 10

Източници на верификация: доклади от проекти, приемо-предавателни протоколи за СМР и доставки на оборудване и обзавеждане, снимки, видео-материали

Индикатор 4: Процент туристически прояви, с които е обогатен културния календар на региона след изработването на настоящата Стратегия (трансформирани съществуващи и нови прояви)

Целева стойност: минимум 50%

Източници на верификация: програми за туристически прояви; снимки и видео-материали от събитията; медийно отразяване, вкл. в социалните мрежи

Индикатор 5: Брой интерпретативни културно-туристически услуги, подготвени след изработването на настоящата Стратегия

Целева стойност: минимум 10 интерпретативни презентации; минимум 5 интерпретативни маршрута; минимум 5 интерпретативни експозиции

Източници на верификация: интерпретативни програми, туристически оферти, Интернет-сайтове на местните доставчици и/или на туроператори и туристически агенти

Индикатор 6: Брой местни интерпретатори, обучени след изработването на настоящата Стратегия

Целева стойност: минимум 30

Източници на верификация: протоколи и списъци от обучения, снимки, карти за обратна връзка

Индикатор 7: Брой местни доставчици на туристически услуги, подготвени да предлагат по-високо качество на услугите, след изработването на настоящата Стратегия

Целева стойност: минимум 100

Източници на верификация: протоколи и списъци от обучения и учебни пътувания, снимки, карти за обратна връзка, издадени информационни наръчници и други материали

Индикатор 8: Брой нови маркетингови мерки, реализирани за продажба на културно-туристическия продукт на региона, след изработването на настоящата Стратегия

Целева стойност: минимум 20 нови типа печатни материали и сувенири; минимум 5 нови видео-материала; минимум 5000 последователи на Фейсбук-страницата на региона

Източници на верификация: копия от самите печатни материали, сувенири и видео-материали; протоколи за разпространението им; Фейсбук-статистика

Индикатор 9: Брой планови и стратегически документи за региона, в които е включено развитието на устойчив културен туризъм, след изработването на настоящата Стратегия

Целева стойност: минимум 10

Източници на верификация: планови и стратегически документи за територията на целевия трансграничен регион; протоколи от заседания на общински съвети или други органи, приемащи въпросните документи; доклади по проекти, когато е приложимо

ВОДЕЩА ОРГАНИЗАЦИЯ: КЮСТЕНДИЛСКА ТЪРГОВСКО-ПРОМИШЛЕНА ПАЛАТА,
България

ПАРТНЬОР: ФОНДАЦИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА МАЛКИ И СРЕДНИ ПРЕДПРИЯТИЯ,
Куманово, Северна Македония

РАЗРАБОТКА:
Пирински туристически форум

Тази стратегия е направена с подкрепата на Европейския съюз чрез Interreg-ИПП Програмата за трансгранично сътрудничество между Република България и Бивша Югославска Република Македония, ССИ No 2014ТС16I5СВ006. Съдържанието на документа е отговорност единствено на Пирински туристически форум и Кюстендилска ТПП и по никакъв начин не трябва да се възприема като израз на становището на Европейския съюз или на Управляващия орган на Програмата.